Levend Alkmaars erfgoed

Herbestemming van alle tijden

Levend Alkmaars erfgoed

Herbestemming van alle tijden

Colofon

Uitgave van de gemeente Alkmaar, ter gelegenheid van de Open Monumentendag op 10 september 2011. Tot stand gekomen door samenwerking met het Regionaal Archief Alkmaar, het Stedelijk Museum Alkmaar en woningstichting Van Alckmaer.

Redactie:	*Odwin Ralling, Gonna de Reus*
Vormgeving	*Grafisch Service Centrum gemeente Alkmaar*
Druk	*Dékavé Managing Print*
ISBN nummer:	*978-90-73131-00-2*

Afbeeldingen zijn afkomstig uit de collectie van het Regionaal Archief Alkmaar, tenzij anders vermeld.

Omslag: Luchtfoto 2011. Collectie gemeente Alkmaar.

Inhoud

Vooraf 5

Inleiding 7

Van Gasthuis tot Waag, van Waag tot VVV 9
Hergebruik van een eeuwenoud monument
Sander Wegereef

Het Alkmaarse tucht- en verbeterhuis 25
Een gevangenis in een voormalig klooster
Harry de Raad

Van verdedigen naar verpozen 37
Hergebruik van de vestingwerken
Carolien Roozendaal en Nancy de Jong

Van Jonge Hof tot tussenschool 51
Nieuw gebruik van een middeleeuws kloostercomplex
Harry de Raad

De Karenhuizen
Herbestemming in optima forma 65
Luuk Hageman

Van ambacht tot kunst en erfgoed 83
Gert van Kleef

De Synagoge 99
Een herbestemming avant la lettre
Carolien Roozendaal, Odwin Ralling en Rob van Baalen

Vooraf

In een historische stad als Alkmaar wordt altijd gebouwd in de context van het verleden. Door onderzoek krijgt ons verleden een gezicht dat ons de stad toont in vroeger tijden en vertelt over de gewoonten en gebruiken van zijn stedelingen. Vanaf het einde van de negentiende eeuw kwam de zorg voor erfgoed in zwang en groeide het besef van de eigen geschiedenis.
Als gevolg daarvan werd er minder afgebroken en meer bewaard. Zo is het aan de vroegere bewoners van Alkmaar te danken dat de Waag is behouden; nu een niet weg te denken baken in onze stad.

Tegenwoordig is herbestemming een belangrijk aspect in de monumentenzorg en krijgt het veel aandacht. Alkmaar is rijk aan sprekende voorbeelden. Door de betrokkenheid van veelal particuliere eigenaren en instanties is veel erfgoed met succes nieuw leven ingeblazen. Zo is Alkmaar een stad met levend erfgoed en behoud zij haar aantrekkelijke historische uitstraling.

Anjo van de Ven, wethouder monumentenzorg en archeologie.

Inleiding

Het vroegste begin van Alkmaar gaat terug tot omstreeks het jaar 900. Van de eerste nederzettingen en zijn bewoners is in het huidige straatbeeld nog weinig zichtbaar: een zandrug, waterlopen en een stratenpatroon. De vroegste sporen raakten door de eeuwen heen onder de grond en archeologisch onderzoek brengt deze weer aan het licht.
Sinds de stad langzamerhand versteende is er meer bekend en meer bewaard gebleven, hoewel veel van deze bouwgeschiedenis is verdwenen in een andere tijd met een andere tijdgeest. Zo zijn in de negentiende eeuw zo goed als alle stadspoorten afgebroken en moesten huizen wijken voor openbare gebouwen. En ook deze verdwenen op hun beurt en er kwamen nieuwe, die nu worden gekoesterd. Een aantal is lang geleden van functie veranderd, andere kregen recentelijk een eigentijdse invulling.
Voorliggende publicatie belicht een aantal opmerkelijke voorbeelden van hergebruik in het verre en recente verleden en laat zien dat herbestemming van alle tijden is.

Van Gasthuis tot Waag, van Waag tot VVV

Hergebruik van een eeuwenoud monument

Sander Wegereef

Sander Wegereef

Van Gasthuis tot Waag, van Waag tot VVV

Hergebruik van een eeuwenoud monument

"Een heerlijcke schoone waghe", zo omschreef de Italiaans-Nederduitse koopman Lodovico Giucciardini de Alkmaarse Waag in 1612 in zijn boek *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*.

Alkmaar, kaas, kaasmarkt en de Waag… Deze begrippen zijn in binnen- en buitenland onlosmakelijk met elkaar verbonden. Toch heeft het 14e-eeuwse Waaggebouw niet altijd deze functie gehad. Oorspronkelijk bood het als gasthuis onderdak aan zieken, armen en vreemdelingen. Als Waag stond het gebouw in het centrum van de regionale kaashandel en trok het vele handelaren en toeristen naar de stad. Vandaag de dag zijn in het Waaggebouw zelfs het VVV en het Kaasmuseum gehuisvest, een bevestiging van het feit dat het monumentale gebouw al eeuwenlang in het centrum van het vreemdelingenverkeer in Alkmaar staat.

Hiernaast: Meester van Alkmaar, De Zeven Werken van Barmhartigheid, 1504. Detail van het paneel gewijd aan de verzorging van de zieken. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Heilige Geestgasthuis

Het Alkmaarse Waaggebouw is ontstaan door een ingrijpende verbouwing van het middeleeuwse Heilige Geestgasthuis. Dit gasthuis bood vanaf circa 1385 aanvankelijk onderdak aan vreemdelingen op doorreis, zieken, bejaarden en zwervers. Later werden er voornamelijk armen en zwervers opgevangen, die er drie dagen en nachten achtereen mochten verblijven. Deze regeling was gebruikelijk en gold ook in andere steden. De Heilige Geestmeesters waren namens de parochie belast met het beheer van de armengoederen. Aanvankelijk was dat beheer een taak van de pastoor geweest, maar omdat de organisatie van de bedeling aan armen en de administratie hiervan voor de pastoor alleen te zwaar was geworden, waren in zijn plaats kerkmeesters en Heilige Geestmeesters aangesteld. De oprichting van het gasthuis was niet alleen een daad van liefdadigheid, het kwam ook voort uit eigenbelang: zo kon de stad toezicht houden op de vreemdelingen die Alkmaar aandeden.

Het Heilige Geestgasthuis was een langgerekt, laatmiddeleeuws gebouw, met

De Heilige Geestkapel afgebeeld in de 16e eeuw. Tegen de buitenmuur van de kapel zijn huizen gebouwd die werden afgebroken ten behoeve van de Waag. Detail van anonieme kaart van Alkmaar uit ca. 1558.

een gasthuiszaal en een kapel, die met elkaar verbonden waren door een dwarsbeuk. Deze dwarsbeuk heeft gediend als centrale entree. Bij werkzaamheden in 1988 zijn in de zuidgevel sporen van een toegangsdeur met spitsboog aangetroffen. Opmerkelijk is dat de kapel een andere kapconstructie heeft dan de rest van het gebouw. Ook de telmerken - herkenningstekens om de kap in elkaar te zetten - en schilderingen op de plafondribben wijken af.
Aan de manier waarop de kappen van kapel, dwarsbeuk en gasthuiszaal op elkaar aansluiten is af te lezen dat de kapel de oudste is van de drie. Het gebouw was opgetrokken in gotische stijl, met muren van baksteen en daken bedekt met leistenen. De gasthuiszaal had oorspronkelijk een plavuizenvloer. Langs de wanden van de zaal bevonden zich rijen met ruime bedsteden. Hoe dat eruit kan hebben gezien, toont de Meester Van Alkmaar op zijn paneel gewijd aan de verzorging van de zieken.

Bij plaatsgebrek werden bedden in het looppad gezet, of werden twee personen in een bedstee gelegd. De bedden werden wel altijd zodanig neergezet dat de zieken in de richting van de kapel konden kijken om de mis te volgen. De kapel was toegankelijk voor diegene bij wie de pest of een andere besmettelijke ziekte was vastgesteld of die door alle andere kerken was geweigerd. Hier was iedereen welkom, want iedereen was toch al ziek.
Het gasthuis was jaarlijks verplicht aan 72 armlastige stedelingen op de avonden voor Pinksteren, Allerheiligen, Kerstmis en Pasen “één stuiver in klare munt, een halve stuiver aan brood en een halve stuiver aan toespijs” uit te reiken. In de kapel was ondermeer het zevenluik ‘De zeven werken van barmhartigheid’ van de Meester van Alkmaar te zien.

De Zeven Werken van Barmhartigheid, geschilderd door de Meester van Alkmaar in 1504. Deze hing in de kapel van het Heilige Geestgasthuis. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Tijdens de beeldenstorm van 1566 werd dit schilderij met een mes zwaar beschadigd. Een replica hangt in de Alkmaarse Grote- of Sint Laurenskerk.

Tussen de kapel en het gasthuis bevond zich een tussenruimte, de dwarsbeuk. Op het punt waar de kappen van deze ruimtes elkaar kruisten stond een torentje met twee slagklokken uit 1487 en 1488, vervaardigd door Gobel Moer, telg uit een bekende klokkengietersfamilie. Met het luiden van de klok werden de gelovigen opgeroepen om naar de diensten in de kapel te komen. Omstreeks 1540 is het torentje vergroot om er een klokkenspel in op te hangen, een voorslag van elf klokken. Hierop werd een melodie gespeeld, voordat de slagklokken een nieuw uur aanvingen.

Verbouwing tot Waag

Het wegen van handelsgoederen was een belangrijke bron van inkomsten: men moest betalen voor het wegen. In de middeleeuwen was het de landsheer die over het waagrecht beschikte. Alkmaar had de eerste kaasweegschaal al in 1365. In 1408 kregen de schutterijen bij wijze van privilege de inkomsten ervan geschonken. Maar na de opstand van het kaas- en broodvolk in 1491-1492 werd dit privilege weer ingetrokken en werd het waagrecht weer als vanouds verpacht.

In 1557 had de Alkmaarse vroedschap een verzoek ingediend bij Koning Filips voor het oprichten van een nieuwe open waaghal aan de zuidmuur van de gasthuiskapel. De toestemming kwam er, maar de vroedschap stelde dat de omwonende handelaren het meeste voordeel zouden halen uit de nieuwe Waag, dus dat zij ook maar moesten opdraaien voor de bouwkosten. Het stadsbestuur liet huizen rondom het gasthuis slopen en liet het water van de Mient verbreden, om betere af en aanvoer van handelswaar mogelijk te maken. Ook deze

kosten kwamen voor rekening van de omwonenden. Pas in 1576 besloot de vroedschap het Heilige Geestgasthuis tot Waaggebouw te bestemmen. De functie van de katholieke kapel was veranderd, toen het na het beleg van 1573 in handen was gevallen van de protestanten. Het Heilige Geestgasthuis werd gecombineerd met het Sint Elisabeth Gasthuis, waardoor er ruimte kwam voor de Waag. De verbouwingen zouden tot 1582 worden uitgesteld.
Intussen had de stad in 1581 het waagrecht teruggekregen van Willem van Oranje en de Staten van Holland, als waardering voor de dappere strijd van Alkmaar tijdens het Spaanse beleg.

Er werd geen nieuw Waaggebouw neergezet, maar men maakte gebruik van een bestaand pand: de kapel van het Heilige Geestgasthuis. De eerste steen van de 'nieuwe' Waag werd gelegd door Teunis Ariaensz, zoon van toenmalig burgemeester Ariaen Landtmeeter.

De kapel werd omgebouwd tot weegruimte. Aan drie zijden van de kapel werden nieuwe gevels opgemetseld in renaissancestijl. Deze werden met enige ruimte om de oude schil heen gebouwd en binnenin zijn de oorspronkelijke middeleeuwse zijgevels van de kapel -nog altijd- grotendeels behouden.

Pas vele jaren na de verbouw van de kapel tot Waag werden de andere ruimtes onder handen genomen. De gasthuiszaal werd markthal. Zo deed deze van 1587 tot 1601 dienst als vleeshal en later 'kistenmakerspand'. De markthal kreeg een plavuizen vloer, die in 1664 werd vervangen door sierbestrating met torenburcht van gele ijsselsteentjes. Dit omdat was besloten in de markthal voortaan boter en kaas te verhandelen. Deze sierbestrating ligt sinds 1977 buiten voor de pronkgevel.

Het voormalige gasthuis kreeg in 1597, onder leiding van Pieter Cornelisz. Kunst

een stadskorenzolder. In het gebouw was in ieder geval al in dat jaar een lakenhal ondergebracht, het is niet helemaal duidelijk waar precies. Om het gewicht van grote voorraden graan te kunnen torsen, kwam in de markthal een verdieping met een stevige draagconstructie. Kunst koos ondermeer voor zogeheten zwanenhalskorbelen, die destijds gangbaar waren voor representatieve gebouwen. In de dakspanten van de zolder, die overigens jarenlang was gebruikt voor de opslag van schoolbanken en andere volumineuze voorwerpen, is nog altijd het jaartal '1597' te zien dat erin werd gekerfd ter gelegenheid van deze verbouwing. Pieter Kunst heeft ook zijn merkteken van gekruiste bijlen op meerdere plekken in het gebouw achter gelaten. In de noordgevel aan de zijde van het Waagplein werd een hijsinstallatie geplaatst. Het kleine hijshuisje zit er nog altijd.

In hetzelfde jaar begon Kunst aan de bouw van de huidige markante toren, naar voorbeeld van de Oude Kerk in Amsterdam. Door zijn enorme afmeting is deze met vier zware bakstenen pijlers op de grond gefundeerd. De toren steekt daardoor door het dak van de dwarsbeuk heen. Toen de klus in 1601 was geklaard liet Kunst in een van de balken zijn volledige handtekening achter.

Toen de oude kapel werd verbouwd tot Waag zijn de dikke kapelmuren met hun geklokte vorm bewaard gebleven. Prent van R. de Vries, 1870.

De handtekening van Pieter Cornelisz. Kunst, in de toren. Foto J. Elsinga.

De toren werd voorzien van een uurwerk met uurslag, een steekspel van ruitertjes en een begeleidende klaroenblazer. In 1616 kwam de grote poortklok. Deze luidde van 1616 tot 1856 dagelijks, om aan te geven dat de stadspoorten werden gesloten.
In 1715 is de toren, die was gaan overhellen naar het zuidwesten, met behulp van vijzels in minder dan een uur tijd weer rechtgezet. In hetzelfde jaar werden ook de klaroenblazer en ruitertjes vernieuwd. Het huidige carillon in de toren hangt er al sinds 1688 en werd gegoten door de Antwerpse klokkenmaker Melchior de Haze. Wel zijn in 1967 vele klokken vervangen door nieuwe, vervaardigd door de firma Eijsbouts.

Kaasmarkt
Ondanks de komst van de nieuwe Waag, zou het nog tot de eerste helft van de 17e eeuw duren tot Alkmaar uitgroeide tot het belangrijkste agrarische centrum boven het IJ. De inpoldering van onder meer de Beemster, de Heerhugowaard en de Schermer hadden hier zeker aan bijgedragen. Grote waterplassen waren veranderd in vruchtbare weidegronden.

Het prominente jaartal '1597' herinnert aan de bouw van de stadskorenzolders. Nu is hier het Hollands Kaasmuseum ingericht. Foto J. Elsinga.

De boeren kwamen vanuit de regio met hun schuiten en wagens vol met kazen naar de Alkmaarse markt.
In de Waag werd niet uitsluitend kaas gewogen, maar ook gerookt spek, vlees, huiden en andere dierlijke producten. We zagen al dat op de zolder het stadskoren werd geborgen. Ook was er aanvankelijk een lakenhal in het gebouw gevestigd. In 1597 beschreef Pieter van Foreest, de beroemde Alkmaarse medicus, lakenhal en Waag als volgt: "Hoe prachtig is de bouwstijl van de lakenhal aan de voorkant, op de plaats

Zwanenhalskorbelen op de begane grond in de voormalige markthal. Foto J. Elsinga.

Schilderingen zoals nu nog te zien op de oorspronkelijke balken van de kapel. Foto J. Elsinga.

van de openbare waag, waarvan de gevel kunstzinnig is versierd, naar het voorbeeld van een oud kunstwerk, met een prachtige inscriptie met het wapen van de stad (…). Het bovenste deel, ook aan de voorkant van de Waag, heeft de magistraat, op aanbeveling van de wolhandel en ter bevordering van de winst, opengesteld voor de keurmeesters van wollen stof, naar wie de wolwevers, die uit diverse provincies naar hier komen en die de stad in haar menslievendheid welwillend opgenomen heeft en hier laat blijven, hun wollen stof brengen, om te zorgen dat zij, na een grondige keuring, voor ieder een rechtvaardige prijs bepalen."

Toch bestond het overgrote deel van de handel op de markt al spoedig uit kaas. Zo werd in 1679 in twee dagen tijd wel 500.000 kilo kaas gewogen. De schuiten met handelswaar hadden vaste ligplaatsen aan de Mient, de Voordam en de Zijdam. Door zetters werden de kazen op berries naar de Waag gedragen. Hier werden de kazen gewogen. Boeren betaalden een halve cent marktgeld per verhandelde kaas aan de gemeente. Rond 1650 werd de stad omschreven als "de voornaemste Beke der lichaemelijcke nootdruftigheden van geheel Holland". Voor zaden, groente, vlas, vlees, vis en vooral kaas moest men in Alkmaar zijn. Ook C.P. Schaghen beschrijft de markt in zijn Alckmaar lof-dicht: "Hier by de Kaes-merckt is: hier langs komt 't water stróómen; Dies Butter, en de Kaas bequaam ter Merrickt komen".

Plannen tot sloop

Tot in de jaren tachtig van de 17e eeuw was een sterke stijging van aanvoer van kaas op de kaasmarkt te zien. Door de

Rechtsonder: In de gevels van de dwarsbeuk zijn de dichtgemetselde hoge boogramen van het oude gasthuis goed te onderscheiden.

Onder: De funderingen van de kapel zijn bij een restauratie in 1977 teruggevonden en in de bestrating zichtbaar gemaakt. Ook de sierbestrating van gele ijsselsteentjes met de torenburcht die in de markthal lag is hier herplaatst.

Foto van de kaasmarkt in 1930.
P. Delamarre

toenemende bedrijfskosten, als gevolg van hogere polderlasten en vernatting van de weilanden, ging het in de 18e eeuw echter bergafwaarts met de zuivelbereiding in Noord-Holland. Bovendien werd het gebied getroffen door drie periodes van veepest. Toch wist de kaasmarkt in Alkmaar nog redelijk het hoofd boven water te houden, omdat de veesterfte rond Alkmaar een stuk lager was dan in bijvoorbeeld de marktsteden Hoorn en Purmerend. Rond 1875 waren er dan ook plannen voor het slopen van de Waag, ten behoeve van het vergroten van de veemarkt. Dit stuitte op protest onder de Alkmaarse bevolking.
Een anonieme briefschrijver maakte zich in de Alkmaarsche Courant boos over de voorgenomen sloopplannen: “Heeft men niet, behalve het kaasplein nog twee ongebruikte pleinen over, die beiden even groot zijn? ’t Hof en de Paardenmarkt? Konden de f 6000,- benoodigd voor het sloopen en in orde maken van het pand der Waag niet met meer succes besteed worden om van beide ongebruikte pleinen of beiden in te richten tot veemarkt (zoo als die te Purmerende), en ware het niet verkieselijker de groote veemarkten te houden op die beide pleinen, die

gemakkelijk langs de gedempte Nieuwesloot konden worden vereenigd?”
Het verlies van het prachtige Waaggebouw zou toch nooit opwegen tegen het economische gewin van de Veemarkt?

Of deze brief de doorslag heeft gegeven, is niet duidelijk. Feit is wel dat het college van Burgemeester en Wethouders het reeds genomen besluit om de Waag te slopen, onder de toenemende druk van de bevolking terugdraaide. De eerder gedane suggestie om het Hofplein, de Nieuwesloot en de Paardenmarkt tot veemarktplaats te bestemmen vond veel bijval. De officiële lezing van het college was dat de sloopplannen voor de Waag te duur waren. Op deze manier probeerden de stadsbestuurders vermoedelijk vooral hun eigen reputatie te redden.

Restauratie
In plaats van sloop vond tussen 1880 en 1885 zelfs een grootschalige restauratie van het Waaggebouw plaats, onder leiding van de toenmalige stadsarchitect W.F. Ducroix. Bij deze restauratie bleef de oude hoofdindeling van 1582 behouden. De gevels van het weeggedeelte werden opnieuw opgemetseld in nieuwe materialen. De oude binnenschil werd opnieuw gespaard. Ook werd een aantal uiterlijke kenmerken van het Waaggebouw weer teruggebouwd in de staat van

Tekening van de gevel aan de Luttik Oudorpzijde, voordat deze werd herbouwd. W.F. du Croix, 1883.

Anonieme foto uit 1885.

driehonderd jaar daarvoor. Zo keerden de kenmerkende ijzeren stangen, waaraan de luifel was bevestigd, weer terug. Deze stangen waren in 1866 vervangen door stenen kolommen. Ook de rondboogdeuren werden weer aangebracht.

Oorspronkelijk zat er een voorstelling over het wegen van kaas, geschilderd op lood. Deze schildering was niet lang houdbaar en werd dan ook diverse malen vervangen. In later tijd door voorstellingen over de handel in het

Van boven naar onder:
Ontwerptekening van de allegorie op de kaashandel, door J.P. van Horstok, 1783. Het tableau werd in 1840 bijgewerkt en in 1885 vervangen door een werk van Stucki.

Ontwerptekening door M.J. Stucki voor het tableau dat hij 1855 op de Waag schilderde.

Tegeltableau dat in 1884 op de Waaggevel kwam. Op de achtergrond het silhouet van de stad. Het tegeltableau is gemaakt door de Porceleyne Fles te Delft. Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.

algemeen. Een exemplaar uit 1783 is nog is te zien op foto's van de restauratie uit 1884. Het was vervaardigd door J.P. van Horstok en liet Mercurius zien, zwevend boven twee maagden, die in hun handen een duif, een mensenhart, een zwaluwnest en een weegschaal hielden. De schilder M.J. Stucki heeft Horstoks tableau in 1840 'opgehaald' en in 1855 is het vervangen door een voorstelling van Stucki zelf.
Bij de restauratie van 1880-1885 werd een nieuw tegeltableau vervaardigd van duurzamer materiaal; geëmailleerd lava, naar een ontwerp van Abraham F. Gips uit Schiedam. Op het tableau is de Alkmaarse stedemaagd afgebeeld, met op haar hoofd een klein torenburchtje. Zij wordt geflankeerd door Mercurius, de god van de handel en Ceres, de godin van de landbouw.
Deze werd speciaal gemaakt door de Parijse firma Veuve Gillet in 1884. Al snel werd deze op zijn beurt vervangen door een degelijk tegeltableau, omdat toch ook het lava weldra beschadigde. De voorstelling bleef nagenoeg hetzelfde.

Dat de restauratie niet altijd even veilig verliep, blijkt uit een krantenbericht van 4 mei 1884. Tijdens de werkzaamheden was een balk van een steiger gevallen en had twee slachtoffers gemaakt. Gerbrand Siebrands, slachter te Alkmaar, was op slag dood. Het andere slachtoffer, waagmeester Conrad Gothard Bolten, raakte zwaar gewond.
In 1977 en 1988 is de Waag grootscheeps gerestaureerd en verbouwd. Daarbij zijn tevens sporen uit het verleden van het gebouw aan het licht gekomen en in ere hersteld.

Toeristische waarde
In 1896 werd de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer VVV Alcmaria opgericht. De kaasmarkt trok rond die tijd al

Foto uit 1885 van bebouwing die werd afgebroken om de kaasmarkt meer ruimte te geven. Foto C. van der AA.

veel toeristen naar Alkmaar. Zij liepen gewoon tussen de handelaren door. In 1924 kreeg het VVV zelfs haar eigen kantoortje in het Waaggebouw. Daarmee werd de centrale plaats van de Waag in het toerisme van Alkmaar bevestigd.

Doordat mensen meer vrije tijd kregen en erop uit trokken om van de zee, het bos of de heide te genieten, kreeg het massatoerisme een impuls. De komst van het openbaar vervoer maakte mensen mobieler en ineens werd het mogelijk om vele onbekende gebieden, ver weg en dichtbij, comfortabel en snel te bereiken. Het Alkmaarse toerisme profiteerde hiervan, omdat vanuit binnen- en buitenland vele duizenden toeristen per jaar de stad en de kaasmarkt bezochten.

Na de Tweede Wereldoorlog verloor de kaasmarkt haar economische belang. Even leek het erop dat de kaasmarkt voorgoed zou verdwijnen. Toch zag men ook wel in dat het toerisme in Alkmaar helemaal in zou storten zonder de kaasmarkt. Mede dankzij inspanningen van de 'Stichting tot Behoud van de kaasmarkt', de Gemeente Alkmaar en de VVV kon de markt in 1946 weer opgestart worden. Na de periode van Wederopbouw trok de economie langzaam weer aan en nam het toerisme weer toe.

De kazen worden in schuiten geladen. Links op de achtergrond de kleine hulpwaag uit 1911, met zonneluifel. Anonieme foto ca 1915.

Anonieme foto van de kaasmarkt in 1902.

Op dit gebied kende Alkmaar eind jaren 1950 gouden tijden; het aantal hotelover nachtingen steeg naar recordhoogten. Tijdens de restauratie van 1977 is het VVV tijdelijk ondergebracht aan de overzijde van het Waagplein, waar voordien een hulpwaaggebouw stond. Tijdens de restauratie is de volledig e markthal geschikt gemaakt voor het VVVkantoor. Destijds zijn vele oorspronkelijke onderdelen verdween achter omtimmeringen, maar deze zijn in 1988 weer vrijgelegd. Want ook de historie van de plek heeft meerwaarde voor de toerist. Om de bezoekersstroom beter te kunnen ontvangen zijn toen tevens voorzieningen zoals tochtportalen en een personenlift aangebracht.

Kaasdragers actief bij het het hulpwaaggebouw dat in 1971 werd gesloopt voor de bouw van een tijdelijk VVV kantoor. Anoniem, ongedateerd.

De Waag bleef sinds het succes van de jaren 1950 altijd het middelpunt en de blikvanger van de stad. Het Waaggebouw sierde talloze omslagen van reisgidsen, folders en brochures over de stad.

Kaasmuseum

In 1953 kwam VVV-directeur en kaashandelaar Gerrit Kaper met het idee om een kaasmuseum in te richten op de korenzolder in de Waag. Om financiële redenen heeft het echter bijna dertig jaar geduurd voordat dit idee ook daadwerkelijk werd gerealiseerd. In 1972 leek er groen licht te komen. Met de vestiging van het kaasmuseum in de Waag was

een restauratie van f 800.000,- gemoeid. Het gemeentebestuur had dit geld niet beschikbaar, maar architecten en ambtenaren gingen toch achter de plannen staan, om verkrotting van het Waaggebouw te voorkomen.
Het werd in 1976 -77 grondig gerestaureerd en uiteindelijk op 8 oktober 1982 – vierhonderd jaar na de voltooiing van de verbouwing van het Heilige Geestgasthuis tot Waag – werd het Kaasmuseum geopend.

De gemeente Alkmaar heeft er altijd veel aan gedaan om zich te profileren als 'Kaasstad'. Zo werden regelmatig over de hele wereld minikaasmarkten georganiseerd, compleet met Alkmaarse kaasmeisjes. Kosten noch moeite werden gespaard om Alkmaar op de kaart te zetten als 'de Kaasstad'. Met de slogan "Say Cheese, Say Alkmaar" worden die ambities ook vandaag de dag nog niet onder stoelen of banken gestoken.
Het prachtige Waaggebouw dat met zijn imposante toren hoog oprijst boven de kaasmarkt is voor Alkmaarders en toeristen nog steeds een van de belangrijkste blikvangers van de historische binnenstad.

Het Alkmaarse tucht- en verbeterhuis

Harry de Raad

Een gevangenis in een voormalig klooster

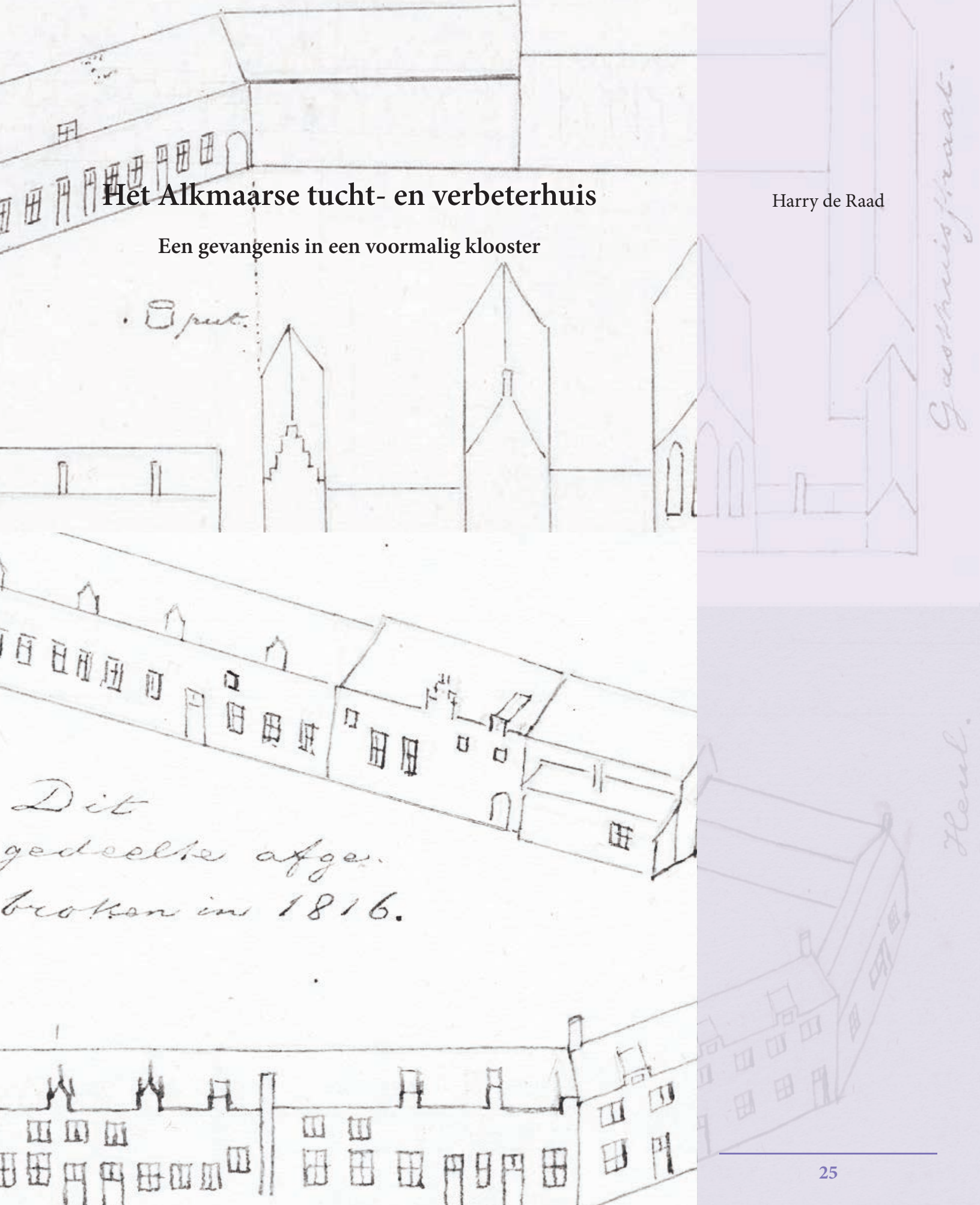

Het Alkmaarse tucht- en verbeterhuis

Een gevangenis in een voormalig klooster

In de schaduw van de Grote Kerk hebben eeuwenlang gevangenen hun dagen gesleten. Vanaf 1613 bevond zich ten westen van de Grote Kerk een Tucht- en Verbeterhuis, waar een bont gezelschap van wetsovertreders en onaangepaste lieden was gehuisvest, veelal in kommervolle omstandigheden. Dat deze gevangenis middenin de stad was gelegen, was geen opzet. Toevallig waren hier de nodige gebouwen beschikbaar. Ten westen van de Grote Kerk bevond zich in de middeleeuwen een klooster, het Oude Hof. Na 1572 werd het klooster opgeheven en kwamen de gebouwen in handen van het Alkmaarse stadsbestuur. Wel mochten de kloosterzusters die dat wilden, er tot hun dood blijven wonen. Zo woonden in het Oude Hof in 1596 nog negen voormalige conventualen. Met het vorderen van de tijd stierven de zusters uit en kwamen de gebouwen beschikbaar voor herbestemming.

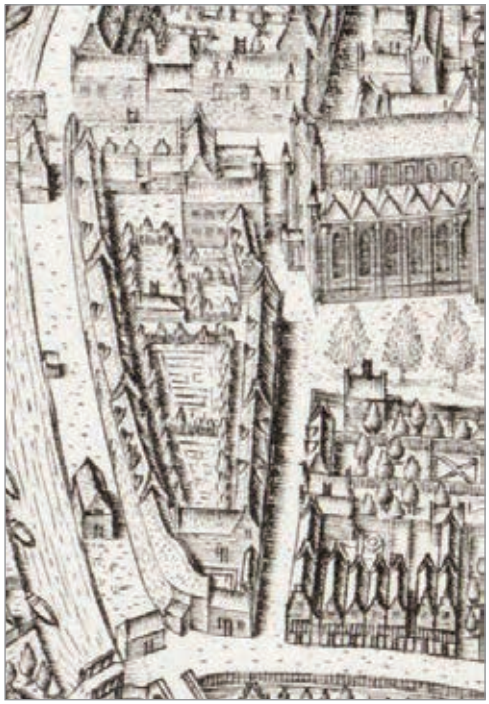

Afb. 1. De voormalige kloostergebouwen van het Oude Hof op de kaart van Drebbel, 1597.

Stichting Tucht- en Verbeterhuis

In de middeleeuwen waren gevangenissen slechts beperkt nodig: misdadigers werden verbannen of kregen een lijfstraf. Wel waren er verblijven waar mensen gevangen werden gehouden tot de rechtszitting of een korte vrijheidsstraf uitzaten. In Alkmaar maakte men voor dat doel vanouds gebruik van kelders onder het stadhuis. Na 1532 werden de gevangenen gehuisvest in de oude Kennemerpoort, die al snel ook wel Gevangenpoort werd genoemd. Veel ruimte bood de poort niet.

Eind zestiende eeuw werden in allerlei plaatsen in de Republiek tuchthuizen opgericht, instellingen bedoeld voor de huisvesting van mensen die men gedurende een langere tijd achter slot en grendel wenste te houden. Het grote voorbeeld was het in 1596 opgerichte rasphuis in Amsterdam, waar de tuchtelingen tropisch hout moesten fijnmalen voor de verfbereiding. Alkmaar stelde aanvankelijk pogingen in het werk om een gewestelijk tuchthuis voor West-Friesland en het Noorderkwartier opgericht te krijgen, maar deze initiatieven hadden geen succes. De stad besloot dan maar een eigen tuchthuis te stichten.
In 1613 opende het Alkmaarse Tucht- en Verbeterhuis haar deuren. Het werd gehuisvest in de voormalige kloosterkerk en omliggende gebouwen van het Oude Hof en kreeg samen met het sinds 1609 aldaar gevestigde Huisarmenhuis één bestuurscollege. Het tuchthuis was niet alleen een gevangenis, maar ook een heropvoedingsinstituut. Het doel was

Gevangenpoort

In 1557 moest Alkmaar 16 Franse krijgsgevangenen herbergen, maar in de Gevangenpoort was onvoldoende ruimte, zodat men in arren moede besloot het gezelschap op te bergen op de turfzolder van het stadhuis. Ook in de winter van 1600-1601 werd op die manier gehandeld met Vlaamse krijgsgevangenen. Vanwege de hevige kou verplaatste men deze na verloop van tijd toch weer naar de kelder van het stadhuis, waar ze desgewenst een pot met hete kolen konden krijgen om warm te blijven.

de tuchtelingen weer geschikt te maken voor een nuttige rol in de samenleving. Nog steeds bleef men naast het tuchthuis gebruik maken van de kelders onder het stadhuis voor het gedurende korte tijd opsluiten van personen. Het ging dan om misdadigers die hun vonnis afwachtten, of om mensen die wegens allerlei vormen van wangedrag enkele dagen 'op water en brood' werden opgesloten.

Het tuchthuis op oude kaarten
Van het Alkmaarse tuchthuis zijn geen oude tekeningen of prenten uit de zeventiende of achttiende eeuw bewaard gebleven, zoals wel het geval is bij vele andere instellingen in de stad. Wel is het gebouwencomplex duidelijk zichtbaar op de stadskaarten van Drebbel (afb. 1) en Blaeu. Nog gedetailleerdere informatie vinden we op een tweetal anonieme vogelvluchttekeningen van het complex uit de zeventiende eeuw (afb 2 en 3).

Hierop valt de voormalige kapel van het Oude Hof goed te herkennen aan de drie grote ramen in de oostelijke gevel. Opvallend is dat op de kaarten van Drebbel en Blaeu een gebouw is getekend dat dwars staat op dit kerkgebouw, met een gevel aan de Gasthuisstraat. Dit gebouw komt niet meer voor op de latere vogelvluchttekeningen, maar vreemd genoeg wel weer op een tekening van C.W. Bruinvis uit ca. 1874 (afb. 4).

Trijn van Hamburg
Al spoedig bleek de gewenste heropvoeding moeilijker dan gedacht. Zo nam men in 1614 Trijn van Hamburg in het tuchthuis op (ze was overigens niet in Hamburg maar in Maaslandssluis geboren), een vrouw die sinds 1606 al vele keren met justitie in aanraking was gekomen. De Alkmaarse schepenen overwogen dat verbanning alleen maar zou leiden tot verplaatsing van het probleem naar elders en hoopten dat een verblijf in het pas opgerichte tuchthuis haar zou helpen haar leven weer op orde te krijgen. Al te strenge tucht werd niet raadzaam geacht: Trijn mocht zelfs de markt bezoeken. In haar geval wist men weinig te bereiken. Uiteindelijk werd Trijn in 1617 in Amsterdam opgehangen. Ze was toen in de tijd van 11 jaar maar liefst 21 keer gevangengenomen, meerdere keren gegeseld, 8 keer 'te pronk gesteld', 5 keer gebrandmerkt en voor straf beroofd van beide oren. Wellicht was Trijn ook betrokken bij een niet nader omschreven gebeurtenis in het tuchthuis die de vroedschap in 1616 ertoe bracht te besluiten dat er voortaan 'gene moetwillige dieven off andere fameuse delinquanten' in het tuchthuis zouden worden opgenomen.

Wat men wel wilde, was het opnemen van bedelaars en vagebonden. In 1628 kreeg Gerrit Jansz van de Nieuwburg, gecommitteerde namens Alkmaar in het college van Gecommitteerde Raden van Holland in het Noorderkwartier - het dagelijks bestuur van Noord-Holland boven het IJ - namens het stadsbestuur de opdracht voor te stellen om de overlast veroorzakende bedelaars en vagebonden naar het Alkmaarse tuchthuis te sturen. Ze leerden er te werken, waarschijnlijk in de 'draperie', de lakenfabriek die het stadsbestuur had ingericht in het huisarmenhuis. Het overtreden van de regels werd bestraft 'met water en brood, honger en boeijen, kerker en roede'.

Opheffing en heroprichting
In de tweede helft van de zeventiende eeuw begon een periode van economische neergang, gecombineerd met dalende bevolkingscijfers. Dit had ook gevolgen voor de exploitatie van de gebouwen van het Oude Hof. In 1684 werd besloten tot samenvoeging van het

Tuchthuisbewoners
De bewoners van het tuchthuis onderscheidde men in 'criminele' en 'civiele' gevangenen. De eerste categorie betrof personen die tot gevangenisstraf waren veroordeeld. Bij de tweede categorie ging het voornamelijk om personen die op verzoek van familieleden of voogden waren opgesloten. Het waren mensen die in de maatschappij niet meer te handhaven waren. Velen waren geestelijk gestoord. Ook melaatsen en lijders aan ernstige venerische ziekten werden er wel eens door hun familie achter slot en grendel gezet.

Huisarmenhuis met het Burgerweeshuis aan de Nieuwesloot, waar tot dan toe alleen de kinderen van poorters werden opgevangen. Met 'droefenis' verlieten de toen 71 wezen het Huisarmenhuis en trokken in bij de burgerwezen. Ook het tuchthuis werd in 1684 gesloten, de tuchtelingen liet men vrijuit gaan. In de oude kloostergebouwen bleef alleen het Aalmoezeniershuis bestaan.
Al snel kwam men echter tot de ontdekking dat het tuchthuis een noodzakelijke voorziening was, die niet gemist kon worden. Al in 1700 was het tuchthuis weer in vol bedrijf. Het bestuur ervan berustte bij de Aalmoezeniers. In de wandeling sprak men van tuchthuis, verbeterhuis of ook wel 'stadswerkhuis'.

nen, waarvan de gelden werden opgebracht door familieleden. In 1707 betrof dit acht van de in deze jaren rond de 27 gedetineerden. Verder verdienden de tuchtelingen het een en ander met spinnen en naaien, kwam er wat geld binnen via de 'bus' die was opgehangen bij de ingang en kwam er jaarlijks een zeker bedrag binnen voor verkochte huiden en vet van de voor de voeding van de gedetineerden geslachte koeien en varkens. De uitgaven bestonden uit de salarissen van de cipier en de voorzanger – deze preekte in het tuchthuis – en verder uit de kosten van geneeskundige hulp, spijs en drank, kousen en klompen, linnen en vlas, keuken- en tafelgerei, turf, hout, kaarsen, slachtloon en begrafenisgeld.

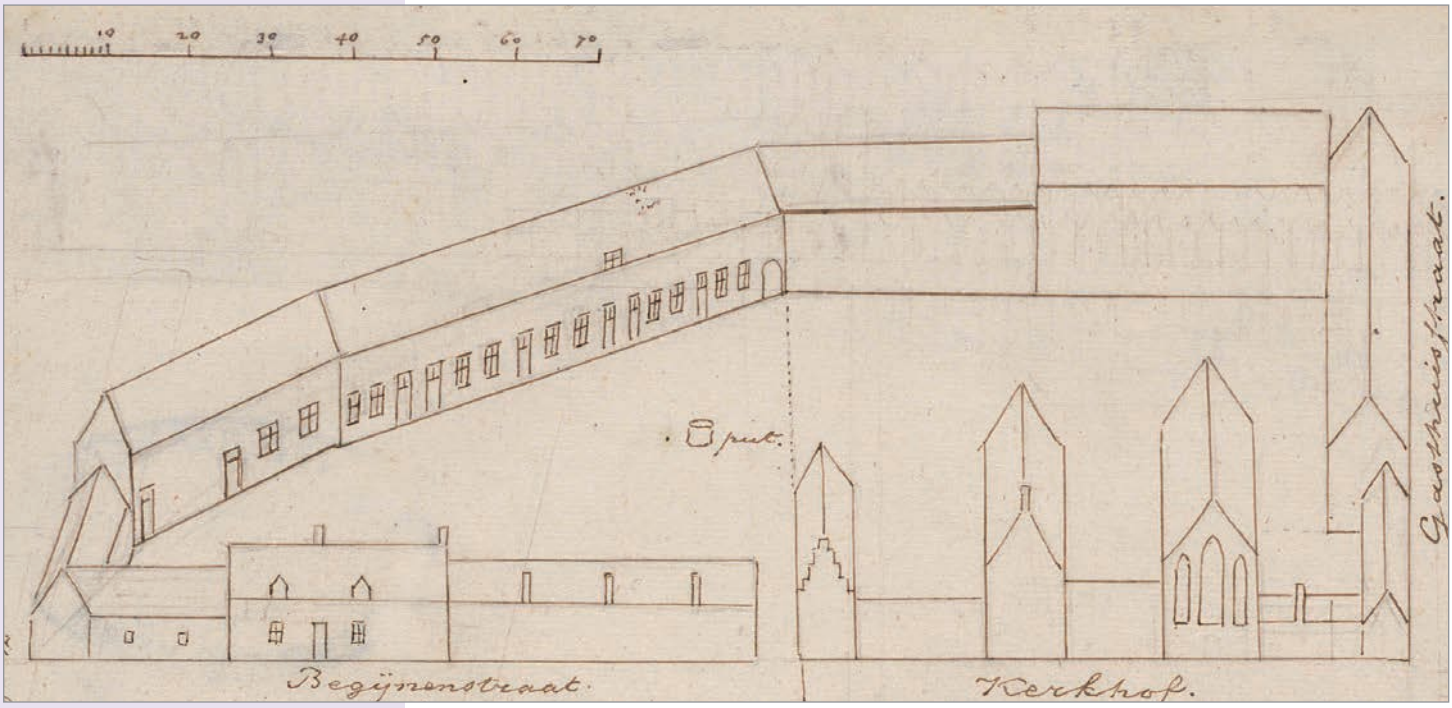

Afb. 2 en 3. Vogelvluchttekeningen van de voormalige kloostergebouwen, ca. 1670. De tekeningen zijn later van aantekeningen voorzien door gemeentearchivaris C.W. Bruinvis.

Het tuchthuis in de achttiende eeuw
Over de jaren 1707-1714 is er een aantekenboek van ontvangsten en uitgaven bewaard gebleven die ons een uniek inkijkje geeft in de dagelijkse gang van zaken. De ontvangsten bestonden allereerst in de bedragen die betaald werden voor de zogenaamde 'civiele' gevange-

Uit de jaren 1735 en 1736 zijn inspectieverslagen bewaard gebleven. Het tuchthuis werd toen bevolkt door 52 respectievelijk 46 personen. De meerderheid was van het vrouwelijk geslacht. De meeste bewoners verklaarden tevreden te zijn met hun lot. De reden waarom men opgesloten zat, staat er niet bij. Wel

wordt in een aantal gevallen erbij gezegd dat het 'heidenen' betrof, een standaard aanduiding voor landlopers en vagebonden. Een van de vrouwen was melaats. De tuchtelingen kwamen deels van buiten de stad. Zo bevonden zich in 1735 vier personen in het tuchthuis waarvoor betaald werd door de regenten van Oosterblokker. In 1715 kwam het tot een ruzie tussen Alkmaar en de baljuw van de Nieuwburgen over de behandeling en de huisvesting van een groep van 20 'heidenen', die opgepakt waren in de buurt van Ursem en die de baljuw in het tuchthuis wilde laten opnemen. Naar aanleiding van dit geval werd vastgelegd dat al de baljuw- en dijkgraafschappen die hun rechtdag hadden in het Alkmaarse stadhuis, zoals de polders Zijpe, Heerhugowaard en Wieringerwaard en het baljuwschap van de Egmonden, voor hun gevangenen en gegijzelden gebruik mochten maken van het Alkmaarse tuchthuis.

'Wulps' leven

Uit de achttiende eeuw is veel bekend over de lotgevallen van de bewoners van het tucht- en verbeterhuis. De belangrijkste categorie bestond zoals vanouds uit de door het gerecht tot tuchthuisstraf veroordeelden. Maar ook zonder een officieel vonnis kon men in het tuchthuis belanden. Het sinds 1705 bewaard gebleven 'memoriaal' van de Alkmaarse schepenen licht ons hierover in. Prostituees, landlopers en ander ongeregeld volk zag men graag verdwijnen. Dreiging met opsluiting in het tuchthuis of tijdelijke opname in het tuchthuis, gevolgd door verbanning, was een veel toegepaste methode. In 1707 werd besloten dat de schout vrouwen 'van een openbaar los en ongebonden wulps leven' na klachten over hun levenswijze voor de tijd van 9 maanden in het tuchthuis mocht laten opsluiten of ze gedurende een jaar en zes weken uit de stad verbannen.

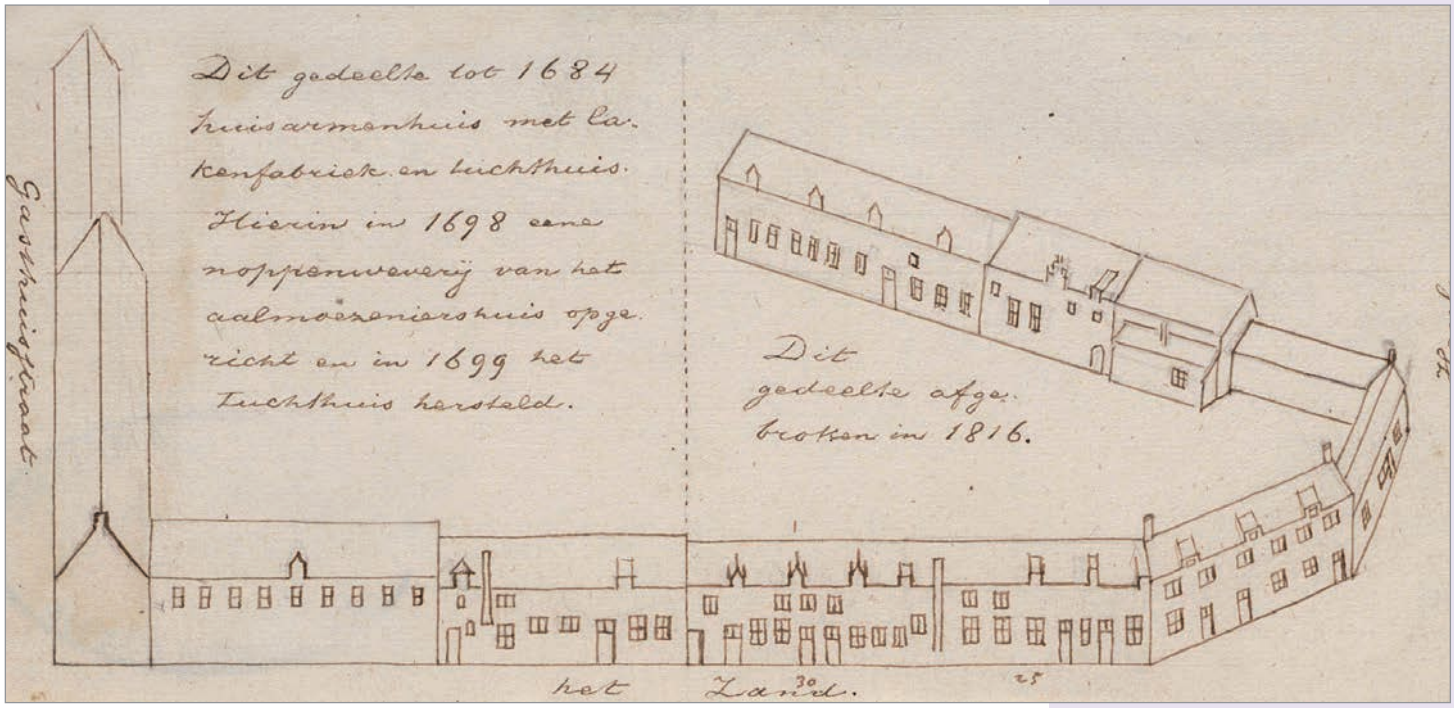

Wulpse wieven

Niesje Willems, alias 'moy Niesje' is een van de vrouwen voor wie deze maatregel is bedoeld. In 1707 wordt ze voor 9 maanden in het tuchthuis opgesloten wegens haar 'quaad leven'. Na de straf te hebben uitgezeten, werd ze voor de periode van een jaar uit de stad verbannen. Toen ze in 1708 te vroeg weer terug was gekomen, werd ze opnieuw voor een jaar gebannen. In 1716 blijkt ze haar leven niet gebeterd te hebben: ze wordt in dat jaar voor een periode van drie jaar uit de stad gebannen. In hetzelfde jaar wordt Jannetje Sijmons, ook wel Jantje Louwtje of 'de gouwe vlinder' genaamd, vanwege haar 'los ongebonden leven en seer quaat gedragh' enkele dagen opgesloten in het tuchthuis en daarna voor drie jaar verbannen uit de stad.

Een jonkheer in het tuchthuis
Incidenteel komen we ook lieden van zeer goede komaf tegen in het tucht- en verbeterhuis. Zo werd in 1736 jonkheer mr. Jan Antonie van Vladeracken op verzoek van diens echtgenote Maria Angelica Daey in het huis opgenomen. Van Vladeracken was niet de eerste de beste: we zien hem in 1730 optreden als schepen en in 1731 werd hij lid van de vroedschap. In 1729 was hij getrouwd met Maria Angelica, bij wie hij al vier kinderen had verwekt. De reden van de opsluiting in het tuchthuis waren de 'buytensporigheden en onordentelijkheyd van levensmanier' waaraan Van Vladeracken zich bezondigde. In 1736 werd hij uit het tuchthuis ontslagen en in 1740 en 1741 werd hij zowaar weer schepen. Maria Angelica geloofde niet erg in herstel: zij liet bij zijn vrijlating bedingen dat de administratie van de boedel bij haar zou blijven berusten. Ze bleek gelijk te hebben: Van Vladeracken werd in 1742 opnieuw opgesloten, nu op verzoek van zijn vrouw en zijn zwagers. Hij stierf in 1745 in het tuchthuis. Merkwaardig is dat hij al deze jaren gewoon lid van de vroedschap bleef.

Opgesloten op verzoek
Veel is er uit de achttiende eeuw bekend over de groep van de 'civiele' gevangenen, die op verzoek van particulieren of instanties in het tucht- en verbeterhuis werden opgenomen. Uiteraard ging dit niet zomaar: men diende een verzoek tot opsluiting te richten aan burgemeesters en schepenen. Soms werd ter ondersteuning van het rekest een getuigenverklaring van een aantal buren bijgevoegd, waarin het verhaal over het storende gedragspatroon werd bevestigd. Johan Joor, die onderzoek deed naar dit soort gevallen (zie zijn artikel in de Alkmaarse Historische Reeks nr. 7), telde over de periode 1727-1763 maar liefst 99 rekesten om opsluiting. Ze werden ook allemaal ingewilligd!

Meestal betrof het een man of vrouw die de eigen partner in het tuchthuis opgenomen wilde hebben. In 16 gevallen ging het verzoek uit van de man en in 22 gevallen van de vrouw. De mannen voerden argumenten aan als drankzucht, verwaarlozing van de huishouding en twijfel aan geestelijke vermogens. Zo wou Gerrit van Rijn in 1730 zijn vrouw Roelofje Schilders laten opsluiten. Ze verkeerde in een staat van 'altoos durende' dronkenschap en kon nergens meer voor zorgen. Als ze geld in handen kreeg, gaf ze het uit aan drank. Gerrits verzoek wordt meteen ingewilligd. Soms gaat het ook om veel lichtere gevallen. Dirkje Corver wordt op verzoek van haar man een half jaar in het tuchthuis ondergebracht omdat ze niet wil werken en 'maar hele weken op een stoel zit en niet omziet na enige arbeid of haar huishouding.'

De echtgenotes hadden ongeveer dezelfde motieven als de mannen om tot opsluiting over te gaan. Genoemd worden 'gekkig gedrag', 'ijlhoofdigheid', dronkenschap, luiheid en agressief gedrag. Het verzoek van stadsvroedvrouw Vroutje Pieters is een typerend voorbeeld. Haar man, Jacob van Gusteroi, leidde al 10 jaar een ongeregeld leven, dronk voortdurend sterke drank, werkte niet, gooide thuis alles stuk, overlaadde zijn vrouw met scheldwoorden en dreigementen en had zelfs een keer met een mes in de hand gedreigd haar te zullen doden. Vroutje verzocht dat Jacob in het tuchthuis zou worden opgesloten, om vervolgens met het eerste en beste schip naar Oost-Indië te worden gedeporteerd.

Het kwam ook voor dat ouders hun kinderen, het ging bijna altijd om jongens, in het tucht- en verbeterhuis plaatsten. Vaak betrof het kinderen die niet wilden werken, studeren of gewoon onhandelbaar waren. Ook hier ging het vaak om tijdelijke opsluiting in afwachting van uitzending naar Oost-Indië. Een voorbeeld is het geval van Jan Seullijn. Hij werd op verzoek van zijn moeder in 1728 in het tucht- en verbeterhuis opgenomen, om zo spoedig mogelijk naar Indië gestuurd te worden. Omdat het moeilijk bleek om snel een schip te vinden en omdat hij veel berouw had, ging de opzending naar de Oost toch niet door en kwam Jan vrij na enkele maanden 'licht arrest'.

Ook buren, verdere familieleden of kerkelijke ambtsbekleders verzochten wel eens om opsluiting: soms omdat aan de geestelijke vermogens van de persoon in kwestie werd getwijfeld, soms ook omdat iemand gevaarlijk gedrag vertoonde. De kosten van het verblijf in het tuchthuis werden in principe gedragen door de indienaar van het verzoek. Als er niet meer voor iemand betaald werd, kon het verblijf desnoods voor rekening van de diaconie of het stadsbestuur komen, anders moest de ingeslotene zelf in zijn onderhoud voorzien. Vrouwen moesten

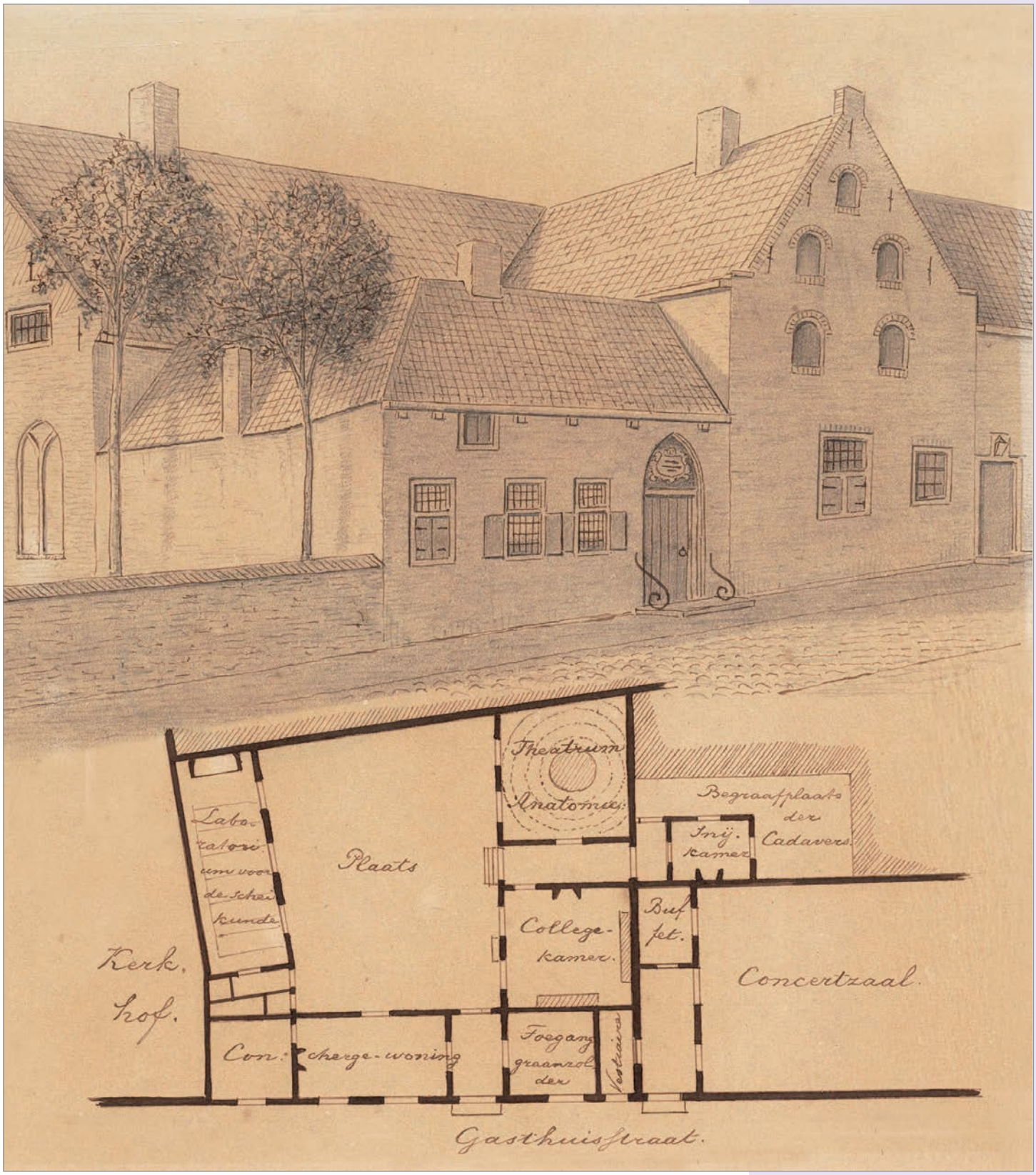

Afb. 4. Aanzicht en plattegrond van de gebouwen van de aan het oude tuchthuis grenzende gebouwen, gezien vanaf de Gasthuisstraat, in 1874 getekend door C.W. Bruinvis naar de situatie van ca. 1850. Geheel links de oude kloosterkerk.

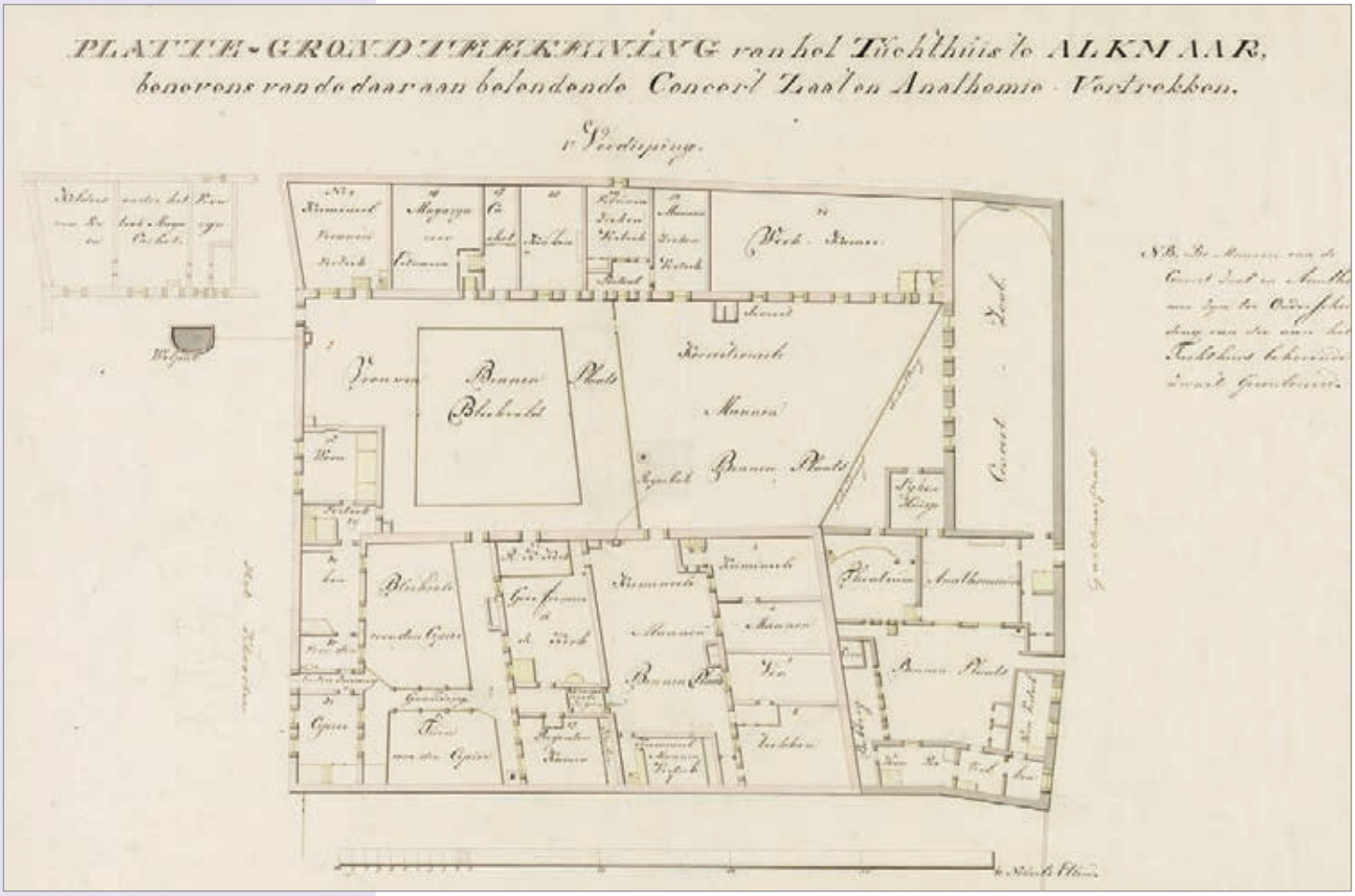

Afb. 5. Plattegrond van de '1e verdieping' (begane grond) van het tuchthuis met aangrenzende gebouwen, getekend door C.W.M. Klijn, ca. 1820.

met weven en spinnen de kost verdienen en mannen werden veelal bij eerste gelegenheid 'op een Oost Indisch Schip' gebracht.

Brand in het tuchthuis

In april 1755 brak er brand uit in het tuchthuis. De hevige brand werd extra aangewakkerd door een sterke wind uit het noordwesten. De 'bovensten' van het gebouw, met het dak en het torentje van de tuchthuiskerk (de oude kloosterkapel) werden in de as gelegd. Enkele gedetineerden maakten van de verwarring gebruik door de ontsnappen. Onduidelijk bleef of de brand veroorzaakt werd door het zware onweer die avond of met opzet door een van de gevluchte gevangenen was aangestoken. Verdacht was dat het vuur begon in het bovenste deel van het dak, in een vertrek waar niet gestookt werd. Ook de Grote Kerk liep gevaar, maar door het aanbrengen van natte zeilen door de burgerij en de garnizoensruiterij, werd voorkomen dat de brand oversloeg. Nog diezelfde zomer werd de schade zoveel mogelijk weer hersteld.

Een merkwaardige detentie

Een merkwaardig licht op de verhoudingen in het Alkmaarse tuchthuis werpt de detentie in 1802 van Jacob Eduard de Witte, een telg uit een familie van hoge militairen (zelf noemde hij zich Witte van Haemstede). Deze ex-militair en publicist, die in 1782 betrokken was geweest bij een poging om het eiland Schouwen aan de Engelsen over te leveren, was door het Hof van Holland veroordeeld tot een tweejarige opsluiting

omdat hij in weerwil van een eerder vonnis tot verbanning zich in het gewest had durven te vertonen. Het merkwaardige was nu dat de cipier van het Alkmaarse tuchthuis op eigen houtje een aanbod deed aan het Hof om de gevangene op goedkope wijze te huisvesten. Blijkbaar was onze cipier de goedkoopste, want De Witte werd al spoedig overgebracht naar Alkmaar. Voor hem werd speciaal een gevangenenverblijf ingericht in de woning van de cipier. Het was de bedoeling dat De Witte zoveel mogelijk in zijn eigen onderhoud voorzag. Het Hof stond hem daarom toe om vrijelijk gasten te ontvangen. Ook mocht hij brieven en papieren versturen en ontvangen zonder dat de inhoud werd gecontroleerd. Al spoedig verspreidde zich het gerucht dat De Witte 'vrij en frank' door Alkmaar wandelde en er ook schoolmeesterstaken vervulde. Ook richtte hij vanuit de gevangenis een tweetal oproerige tijdschriften op, Politieken Blixem en Janus, die concurreerden met andere tijdschriften die dezelfde naam droegen. Naar aanleiding hiervan werd zijn verblijf in Alkmaar weer snel beëindigd. Zo had men het nu ook weer niet bedoeld!

Misstanden en reorganisatie

Enkele jaren later bleek er onder het regime van de in 1804 benoemde cipier Matthijs Blik sprake te zijn van grote misstanden. Vanouds was het de gewoonte dat het tuchthuis regelmatig werd geïnspecteerd, maar blijkbaar was hier al een aantal jaren geen gevolg aan gegeven. Na alarmerende berichten werd op 3 januari 1809 een uitgebreide inspectie gehouden van de situatie in het tuchthuis door een tijdelijk benoemd college van regenten bestaande uit een aantal leden van de vroedschap en een stadssecretaris.

De heren schrokken erg van wat men daar aantrof. Uit alles bleek de commissieleden de 'schier aan onmenschelijkheid grensende achteloosheid en onverschilligheid van den cipier of vader van het Huis ten aanzien van de ongelukkige, aan zijne zorg toevertrouwd.'

Bij de criminele gevangenen droeg 'alles wat de kamers of hokken omringde, zoo als de binnenplaats, het zoogenaamde waschhok, de trappen, portalen, de spinzolder enz. enz. door de heerschende verregaande onrein- en onzindelijkheid [bij] om het verschrikkelijke dezer verblijfplaatsen der gevangenen, te vermeerderen, terwijl de sneeuw, door verwaarloosde reparatien van daken, glazen, ramen enz., overal doordringende, deze onzindelijkheid nog grooter en afschuwelijker maakte.'

Ze bevonden 'dat de kamers of hokken, al het bovengenoemde ware het mogelijk, nog aan onzindelijkheid overtroffen, daar bovendien, de daar in heerschende bedorven en verpeste lugt, den toegang tot dezelve, voor ons zelfs in dit koude jaargetijde, ten uitersten bezwaarlijk maakte. Het geen niet te verwonderen is, wanneer men in aanmerking neemd, dat de mannelijke gevangenen, om niet van de vrouwen te spreeken, zedert meer dan drie maanden (behalven des zondags, wanneer zij in de kerk wierden gelaten) bijna onafgebroken, in hunne kerkers waren opgesloten gebleven, omdat de cipier geene gelegenheid had, zoo hij zeide, om aan hun werk te verschaffen, daar bovendien de hokken, misschien een of twee malen in een jaar, met behulp van water slordig gereinigd wordende, bij gebrek van bezems, niet eens konden worden aangeveegd, hoe wel de gevangenen zich daartoe, zoo als zij eenparig verklaarden, meermalen hadden aangeboden.' De bedden en strozakken waar de gevangenen op sliepen leken meer op de 'legersteden van morsige dieren.' Zieke en gezonde gevangenen sliepen

er met twee of zelfs drie onder 'een of twee morsige lakens en een, zeldzaam twee, gescheurde dekens of paardendekken.' Ook de kleding van de gevangenen liet veel te wensen over: 'meest alle de gevangenen klaagden over gebrek, niet alleen van verschoning, maar zelfs van de onontbeerlijkste kleedingsstukken, als hembden, mutsen, dassen, koussen en onderklederen enz.' Voor het wassen ontvingen de gevangenen te weinig zeep. In de afgelopen zomer hadden ze hun kleren in plaats van zeep moeten wassen met kalkwater, waardoor hun hemden nu uit elkaar vielen.

Het eten werd zeer onregelmatig verstrekt. Vaak kreeg men pas in de middag het voorgeschreven ontbijt en 's avonds het middageten. Het voedsel was niet alleen te weinig, maar ook van slechte kwaliteit en slecht klaargemaakt. Bij wijze van drank werd alleen warm of koud water verstrekt. Velen hadden geen pannen en lepels. Geen der gevangenen had een kam. Voor de zieken werd slecht gezorgd. Vaak vroeg men tevergeefs om de hulp van een geneesheer of heelmeester. Een van de gevangenen, die al meermalen een pijnlijke operatie had ondergaan, vroeg gedurende een jaar tevergeefs om medische bijstand.

Ook de zogenaamde 'civile' gevangenen, die 'uit hoofde van slegt gedrag, of krankzinnigheid' waren opgesloten, ontbrak het aan veel. Enkele krankzinnigen hadden erg te lijden van ongedierte en ruimtegebrek. Een oude krankzinnige vrouw moest bij een van de criminele gevangenen slapen, hoewel ze haar eigen beddengoed mee had gebracht bij haar opname. Een krankzinnig meisje, opgesloten voor rekening van de stad, sliep aan het voeteneinde van een bedstede die voor de twee andere vrouwen die er de nacht moesten doorbrengen, eigenlijk al te klein was. Terwijl er jaarlijks per persoon door de cipier zo'n 300 gulden werd ontvangen, was ook hier de verzorging volstrekt onder de maat. Alles was even vies, de bedden waren lang niet verschoond. Ook deze groep bewoners werd uitermate karig bedeeld met voedsel en drank. Zaken als peper, mosterd en koffie kreeg men niet of in kleine hoeveelheden.

Het vernietigende rapport leidde tot het onmiddellijke ontslag van cipier Blik. Dat het zo uit de hand kon lopen was te wijten aan onvoldoende toezicht en het feit dat de cipier voor eigen rekening zorg droeg voor de gevangenen. Het leverde hem geld op als hij de uitgaven

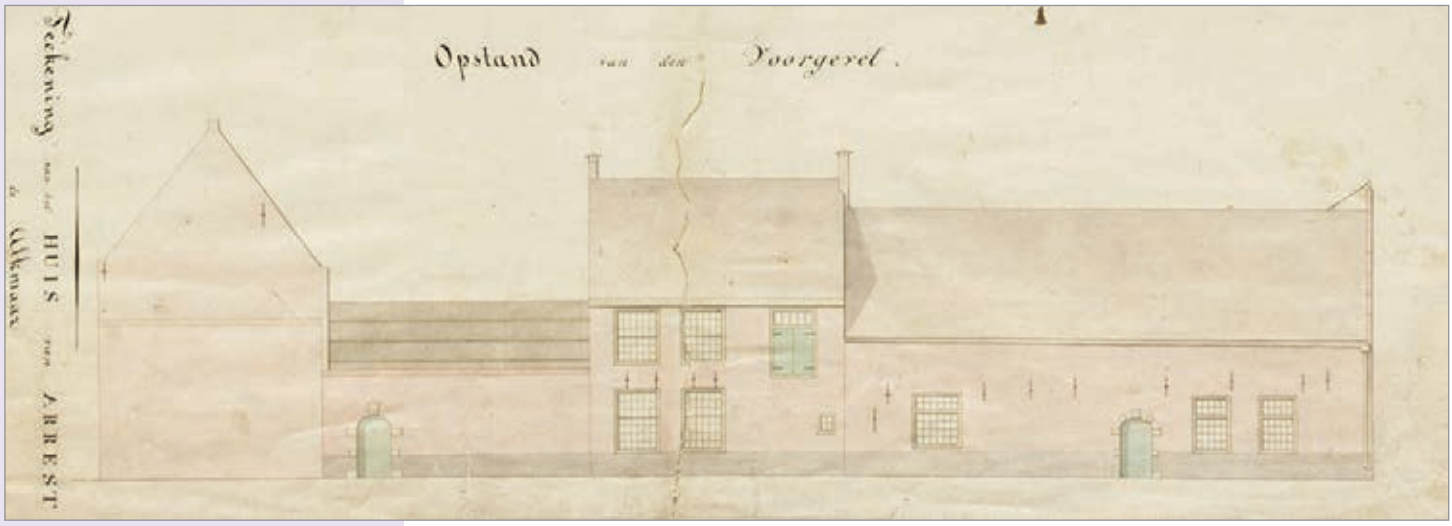

Afb. 6. Voorgevel van het tuchthuis (Huis van Arrest) op een plattegrond van het gebouwencomplex, 1836.

Afb. 7. De gebouwen van het Rijksopvoedingsgesticht ten westen van de Grote Kerk, 1892. Links de voormalige kloosterkerk. Het pand rechts ervan verving de gebouwen op de tekening van C.W. Bruinvis uit 1874 (zie afb. 4).

laag hield. Naar mening van de nieuwe regenten had hij met zijn functie een fortuin verdiend: de inspecteurs schatten zijn jaarlijkse winst op 5300 tot 5400 gulden.
Het stadsbestuur besloot tot een grootscheepse reorganisatie. Er werd een directeur aangesteld met boven zich een goed betaalde regent, gecontroleerd door een 'college van superintendentie'. Alle kosten werden nu door de stad gedragen.

Ontwikkelingen in de negentiende eeuw
In de Franse tijd werd het gevangenisstelsel evenals de justitie een rijksaangelegenheid. Niet alleen de organisatie veranderde, ook de wetgeving. Dit had grote praktische gevolgen. Niet langer kon men krankzinnigen of lastige echtgenoten laten opsluiten in de gevangenis. De exploitatie van de Alkmaarse gevangenis kwam nu voor rekening van het Rijk, al bleef onduidelijk wie eigenaar was van de gevangenisgebouwen.
Het bestuur over het tuchthuis, inmiddels Huis van Arrest genaamd, kwam in handen van een college van regenten.
In 1817 werd de gevangenis uitgebreid met een voormalig kloostergebouw langs de Geest, het Lange Huys genaamd, dat sinds 1795 als kazerne dienst had gedaan. Lijfstraffen werden nu niet meer uitgevoerd bij het stadhuis maar voor de gevangenis, goed zichtbaar vanaf het plein. Pas in 1854 werden deze straffen afgeschaft.

Schikt u tot deucht
Op het toegangshek naar de vertrekken van de gevangenen in het Huis van Arest, stond het volgende oude opschrift:
'In uwe jeucht schikt u tot deucht, want rechters banck hout quaet in dwanck'.

Van de gevangenis zijn een aantal plattegronden bewaard gebleven uit circa 1820 (afb. 5), 1836 en circa 1857, die een gedetailleerd beeld geven van de toenmalige inrichting. Op de tekeningen uit 1836 (afb. 6) en 1857 is ook de voorgevel van de gevangenis - inmiddels Huis van Arrest genaamd - afgebeeld.
Het gaat om de zuidelijke gevel van het gebouwencomplex, gelegen aan het plein Het Klooster. Dit plein was ontstaan na de afbraak in 1816 van een deel van het oude kloostercomplex. De meest rechtse gebouwen op de tekening behoorden tot de cipierswoning. Achter de woning was een een tuin met bleekveld. Na het oversteken van de tuin kwam men in een volgend gebouw, waarin zich een kamer bevond waar het college van regenten vergaderde en een tweetal vertrekken waarin kerkdiensten werden gehouden. Tussen de kamer en de kerkvertrekken was een met een zware ijzeren sluiting voorzien hek aangebracht dat vanouds toegang gaf tot de verblijfplaatsen van de gevangenen. Na een volgende binnen plaats kwam men in de oude kloosterkerk, waarin diverse gevangenenverblijven waren ingericht.
In 1857 werd in een deel van het gevangeniscomplex een speciale jeugdgevangenis ingericht, aanvankelijk 'Huis van verbetering en opvoeding' genoemd en later 'Rijksopvoedingsgesticht' (afb. 7 en 8).

De overige oude tuchthuisgebouwen fungeerden nog lange tijd als Huis van Bewaring. In 1894 werd een nieuw Huis van Bewaring gebouwd achter het in 1891-1892 gereedgekomen gerechtsgebouw aan de Geestersingel. De resterende gebouwen van het oude tuchthuis, nog steeds gemeentelijk eigendom, werden verkocht aan het Rijk ter uitbreiding van het opvoedingsgesticht en in 1895 vervangen door nieuwbouw. Geen van de oude kloostergebouwen bestond nu meer. En met de opheffing van het Rijksopvoedingsgesticht in 1922 kwam er ook een einde aan een historie van honderden jaren gevangenisleven naast de Grote Kerk.

Afb. 8. De gebouwen van het Rijksopvoedingsgesticht gezien vanaf de brug over het Geestwater, 1892. Het tweede gebouw vanaf de brug was de woning van de directeur. Achter de gebouwen is rechtsboven de gevel van de oude kloosterkerk zichtbaar.

Van verdedigen naar verpozen

Hergebruik van de vestingwerken

Carolien Roozendaal
Nancy de Jong

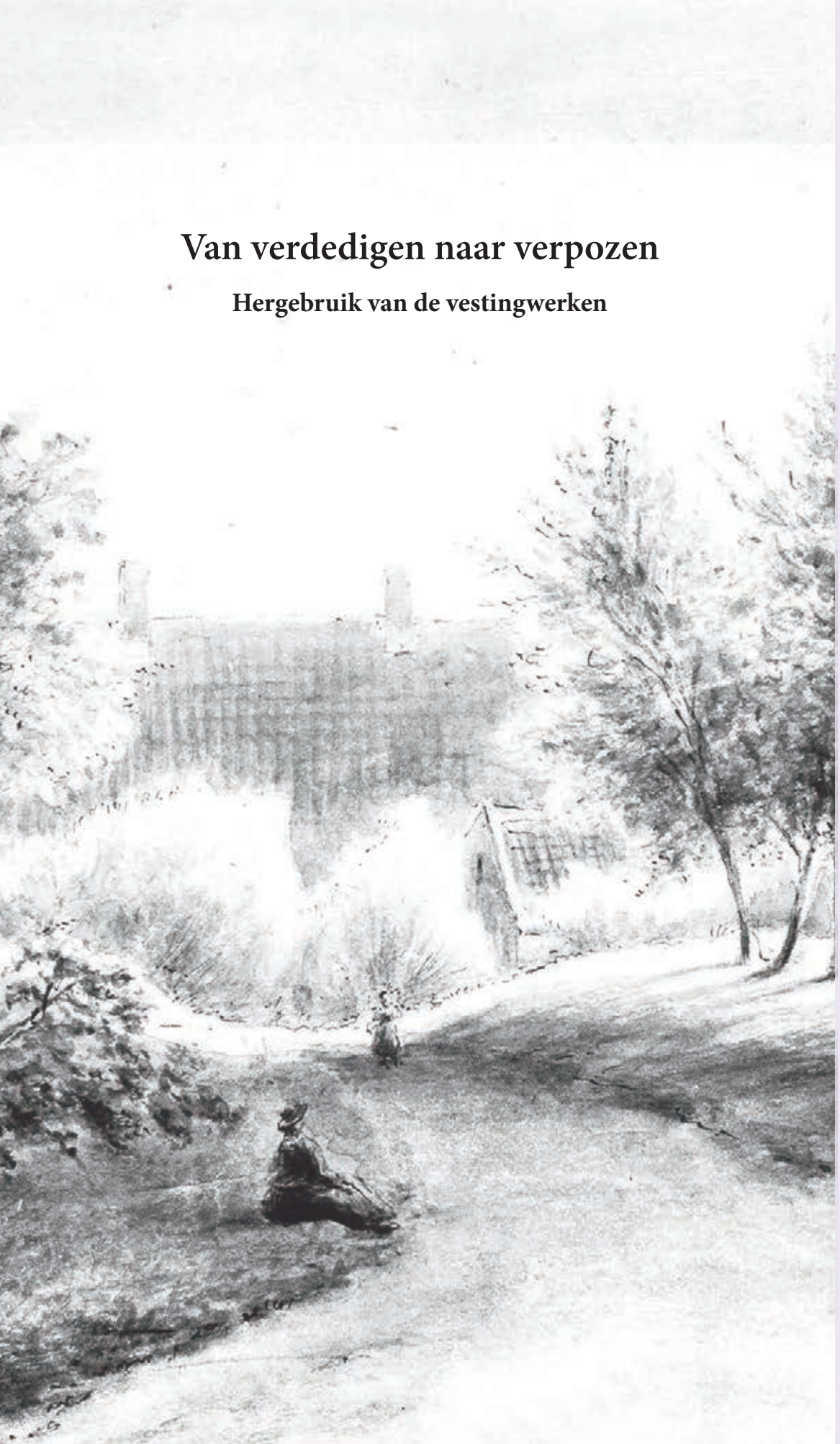

Carolien Roozendaal
Nancy de Jong

Van verdedigen naar verpozen

Hergebruik van de vestingwerken

Het zestiende-eeuwse Alkmaar beschermde zich tegen vijandige aanvallen met hoge vestingwerken. De wallen en bolwerken vervingen de lage kwetsbare stadsmuren uit de middeleeuwen. De contouren van de vesten zijn nog duidelijk in de huidige situatie te herkennen. Sinds de functie van stedelijke verdedigingswerken in de loop van de negentiende eeuw was vervallen, ligt om de historische stad een groene gordel, waarin stedelingen konden verpozen.

Kaart van Alkmaar met een half voltooide vesting door Lourens Pieterz., 1572. Collectie Nationaal Archief, Den Haag.

Van verdedigen

De vestingwerken hebben de historische stad zijn kenmerkende vorm gegeven. Ze zijn in 1572-1573 aangelegd door de Alkmaarse landmeter Adriaan Anthonisz. Hij ontwikkelde het 'oud-Hollandse vestingtype' naar Italiaanse voorbeelden en bereikte hiermee grote bekendheid in ons land. In Italië werden eind 15e eeuw de eerste bastions opgetrokken naar ontwerp van Da Sangallo. Waar in Italië stenen muren werden opgetrokken werd in Alkmaar gekozen voor aarden wallen met daaromheen brede waterpartijen. Dit was vele malen goedkoper en bovendien werden de vijandelijke kogels in de aarde gesmoord. Op strategische punten legde Antonisz bastions ofwel bolwerken aan; dit zijn hoge vooruitspringende pijlvormige delen van de verdedigingswerken. Op het bolwerk werd het geschut geplaatst en kon men aanvallen op de rechte stukken van de vesting afslaan, omdat ze vanaf het bolwerk evenwijdig langs de vestingwal konden schieten. De lange stukken werden ook nog voorzien van een kleine inspringing, ook wel gebroken tracé genoemd, om de wal nog beter te kunnen verdedigen.

Stercktebouwmeester
Na de Alkmaarse victorie werd Adriaan Anthonisz benoemd tot fortificatiemeester en was hij verantwoordelijk voor de aanleg van versterkingen rondom een groot aantal steden, waaronder Naarden, Amsterdam en Utrecht. Hiermee verwierf hij de eretitel Stercktebouwmeester der Vereenighde Nederlanden.

Luchtfoto 2010 van Alkmaar. Collectie gemeente Alkmaar.

Alkmaar opgetekend door Cornelis Drebbel 1597.

Spaans beleg 1573

Toen de Spanjaarden in augustus 1573 onze stad belegerden was de nieuwe vesting nog niet klaar. Aan de kant van Oudorp, de noordwestzijde van de stad, was de oude stadsmuur nog in gebruik en de Spanjaarden vielen logischerwijs juist vanaf die zijde aan. Het beleg eindigde op 8 oktober nadat Willem van Oranje de dijken rondom de stad liet doorsteken en de omgeving door inundatie onder water kwam te staan. Na de overwinning werden de vestingwerken tussen 1573 en 1595 voltooid. Het resultaat is te zien op de kaart van Cornelis Drebbel uit 1597. Alleen het grote bolwerk aan de noordzijde, bovenaan op de kaart, is nooit gebouwd. Mogelijk zat deze wel in het ontwerp van Adriaan Anthonisz, aangezien hij ook verantwoordelijk was voor de opmetingen die de basis waren voor Drebbels kaart. In de eeuwen die volgden nam de noodzaak tot afzonderlijke verdediging van steden steeds verder af. Alkmaar was bovendien geen onderdeel van een grotere verdedigingslinie, zoals de 17e-eeuwse Hollandse waterlinie of de 19e-eeuwse Stelling van Amsterdam. Toch waren alle steden verplicht om de vesten te blijven onderhouden en was stadsontwikkeling daarbuiten niet toe- gestaan. Het 16e-eeuwse kader om de stad bleef dan ook lang grotendeels onveranderd. Maar de nauwe poorten remden de doorstroom van verkeer en voor het groeiend aantal stedelingen begon de verdedigingsgordel steeds meer te knellen.

Alkmaar bleek al aan het begin van de 19e eeuw geen echte vestingstad meer. De veste is waarschijnlijk al in de Franse tijd of vlak erna opgeheven, want al vroeg in de 19e eeuw zijn delen van de wallen afgegraven. Eind jaren zestig wordt er fiks vaart gemaakt met de plantsoenaanleg op de oude vesten, als

Inundatie

De verdedigingstechniek om delen land onder water te zetten, inundatie, werd in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) voor het eerst op grote schaal toegepast. In het laaggelegen en waterrijke Hollandse landschap bleek een laagje water van (gemiddeld) 40 cm een effectieve verdediging. Het maakte het land moeilijk begaanbaar voor voertuigen, voetvolk en paarden, omdat wegen, sloten en lage obstakels niet van afstand zichtbaar waren en tegelijkertijd het water te ondiep was om te bevaren. Dit tot grote frustratie van Hertog Alva, die het volgende schreef aan de Spaanse koning; 'Om alle oorden, ja zelfs het allerellendigste gat ligt een greppel vol water, waar eerst een brug over moet worden gebouwd voor men kan oversteken'.

Detail Cornelis Drebbel 1597.

Vestingwet 1874
De Vestingwet kwam voort uit militaire noodzaak. Na het succes van het doorprikken van de dijken in 1573, voor het verdrijven van de Spanjaarden, bleef het principe van inundatie nog eeuwenlang toegepast. Het was tevens de basis voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie die tussen 1815 en 1870 werd aangelegd. Toen deze tijdens de schermutselingen tussen Frankrijk en Duitsland in 1870-1871 uit voorzorg onder water werd gezet bleek het inunderen van het grote gebied echter een ingewikkelde operatie, die zeer chaotisch verliep. Om de verdediging van het land beter te regelen trad op 18 april 1874 de Vestingwet of Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel in werking. Dit had mede tot gevolg dat de steden, die buiten de vastgestelde verdedigingslinie vielen, hun vestingwerken mochten slechten. Daarmee werd het voor de steden mogelijk om op grote schaal buiten de singels te bouwen. Alkmaar liep op de Vestingwet vooruit, hoe zij dit ongemoeid kon doen, is niet helemaal duidelijk.

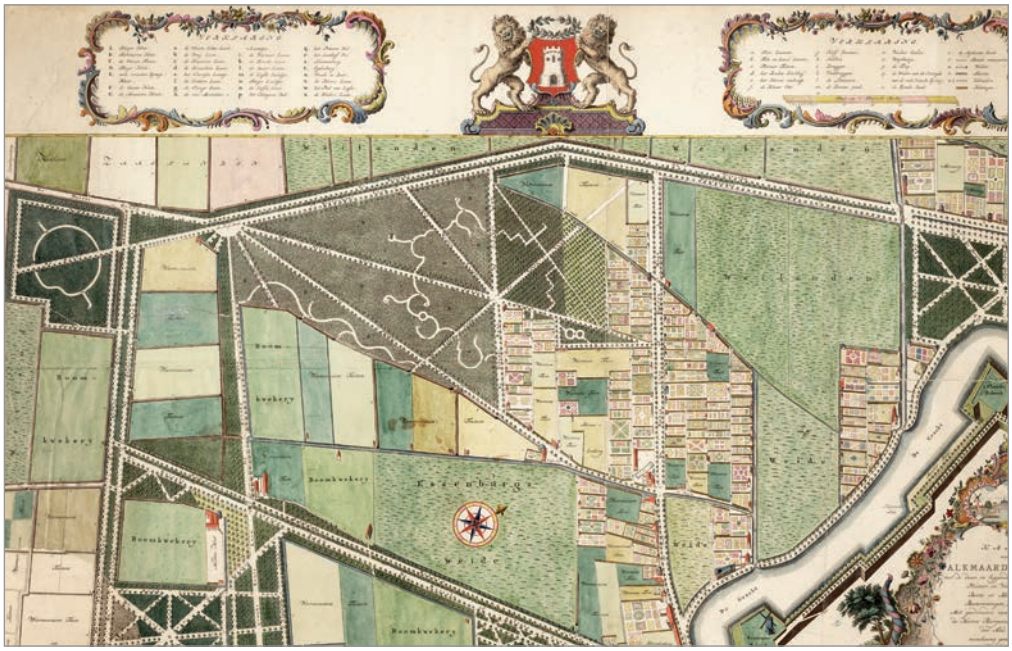

Kaart van de Hout uit 1765 van A. Panders.

zijdelings gevolg van de afschaffing van de stedelijke accijnzen in 1865. Steden moesten voor 1 januari van het volgende jaar het plaatselijke belastingstelsel hierop aanpassen en per 1 mei 1866 werden dan ook de stedelijke commiezen en portiers ontslagen. Accijns en tol werd geheven in gebouwtjes die bij de stadspoorten stonden. Door het wegvallen van de functie voor zowel verdediging als accijnsheffing waren de stadspoorten, tol- en accijnshuisjes en verdere hekken en barrières zinloos geworden. En zo kende Alkmaar, al ruim voordat de Vestingwet in werking trad, geen fysieke belemmeringen om buiten de singels te bouwen.

Groene ontwikkelingen
Natuurlijk hadden zich voor die tijd ook al ontwikkelingen buiten de vesting afgespeeld, maar deze hadden een voornamelijk groen karakter. Eind 16e eeuw kwam de waardering voor het buitenleven op. De welgestelde stedelingen kochten land en lieten er landhuizen bouwen om daar hun vrije tijd door te brengen. Vrij van de ongemakken van de drukke stad, zoals lawaai, stank en ziektes. Daarnaast was de aankoop van grond een goede belegging. De welvaart groeide hard in de 17e eeuw door de toegenomen wereldhandel onder aanvoering van de VOC en hierdoor werden de buitenplaatsen steeds luxer. Dit gold ook voor de tuinaanleg; de barokke symmetrische siertuinen naar Frans voorbeeld begonnen aan hun opmars.
In 1607 werd gestart met de aanplant van bomen langs wegen aan de zuidzijde van de stad. Deze lommerrijke lanen zouden later uitgroeien tot het stadsbos de Alkmaarder Hout. Er was geen sprake van een overkoepelend plan voor de aanleg van de Hout. In 1620 werden houtbeambten aangesteld die zorg droegen voor de aanplant van bomen. Dit gebeurde in verschillende delen rondom de stad. De eerste was de Zuiderhout en hier werd ook een kwekerij opgezet. Op de kaart van Stadstimmerbaas Panders uit 1765 is de lanenstructuur van de Hout duidelijk zichtbaar. Hiertussen

liggen gebieden met kruisende paden; de zogenaamde sterrenbossen. In het gebied rondom de Lindenlaan en Nassaulaan liggen meerdere tuinen: enkele warmoes- ofwel groentetuinen en bloem- en boomkwekerijen, maar voornamelijk een groot aantal formeel aangelegd sier- en pleziertuinen die herkenbaar zijn aan de strenge symmetrische opzet. Op deze kavels staan vaak ook kleine bouwwerken, zoals theekoepels.
In lijn met de ontwikkeling van de Hout werden door het stadsbestuur in de late 17e en 18e eeuw bomen aangeplant op de vestingwallen. Hierdoor ontstond voor de stedelingen een aantrekkelijk gebied om te wandelen en te verpozen.

Landschapsstijl
In Engeland was in de eerste helft van de 18e eeuw een nieuwe vorm van tuinaanleg ontstaan die enorm populair werd in Europa: de Engelse Landschapstuin. De stijl idealiseert het werkelijke landschap en stond recht tegenover de symmetrische Franse tuinaanleg. Omdat de nieuwe stroming uit Engeland kwam,wordt gesproken van de Engelse landschapsstijl. Deze tuinaanleg moest het ideale landschap weergeven, zoals in de mythe van Arcadia uit de Klassieke Oudheid. Het Arcadische landschap was het perfecte decor voor de samenleving; een geïdealiseerde wereld van vrede en onschuld, waar fluitspelende herders en herderinnen in een lieflijke omgeving van grazige weidegronden en eeuwige lente hun vee hoeden. De Grieken en Romeinen idealiseerden het herdersbestaan, het leven in zijn meest eenvoudige, onschuldige en natuurlijke vorm.
De landschapsstijl kenmerkt zich door een asymmetrische, niet rechtlijnige aanleg, met licht glooiende grasvelden omzoomd door bosschages. Door dit geheel slingeren zich wegen en paden, beken en grillige waterpartijen, gewelfde grasvelden en wisselende opgaande begroeiing.
De wandelaar ziet niet waar het pad hem brengt en het park lijkt zich onbegrensd voort te zetten. Onderweg krijgt hij de meest verrassende aan- en doorzichten op half verscholen bouwwerken als zogenaamde ruïnes en niet functionele tempels (zogeheten follies)
In de vroege periode werd de stijl voornamelijk toegepast in parken rond

Louis Paul Zocher (1820-1915)
Louis Paul Zocher was de laatste telg uit een befaamd ontwerpersgeslacht van architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten. Zijn vader Jan David jr introduceerde de Engelse landschapstuin in Nederland en ontwierp verschillende wandelgebieden en begraafplaatsen, waaronder de Alkmaarse algemene begraafplaats (1829), waarvoor hij ook het classicistische poortgebouw tekende. Louis Paul specialiseerde zich als landschapsarchitect, al ontwierp hij wel enkele woonhuizen en villa's. Als kind raakte hij geboeid door de schoonheid van de flora op zijn vaders boom- en plantenkwekerij. Vanaf 1849 werkten zij samen en hielden zich uitsluitend bezig met het ontwerpen en aanleggen van tuinen. Samen ontwierpen zij het Amsterdamse Vondelpark. Door de hechte samenwerking is nauwelijks na te gaan waar het werk van de een eindigt en dat van de ander begint. Allengs gingen de Zochers over op een soberder stijl met vloeiender lijn en zonder toegevoegde ruïnes of tempeltjes. In deze zogeheten late landschapsstijl ontwierpen zij met een heldere ruimtelijke indeling en logische, consequente opbouw. De beplanting is compact met een beperkte soortenvariatie en sober gebruik van bloemen en bloeiende heesters.

Het ongeschonden bolwerk met Bergerpoort is te zien op deze tekening uit 1826 met de Grote Kerk op de achter-grond. De maker is bekend onder de initialen 'B.J.W.'

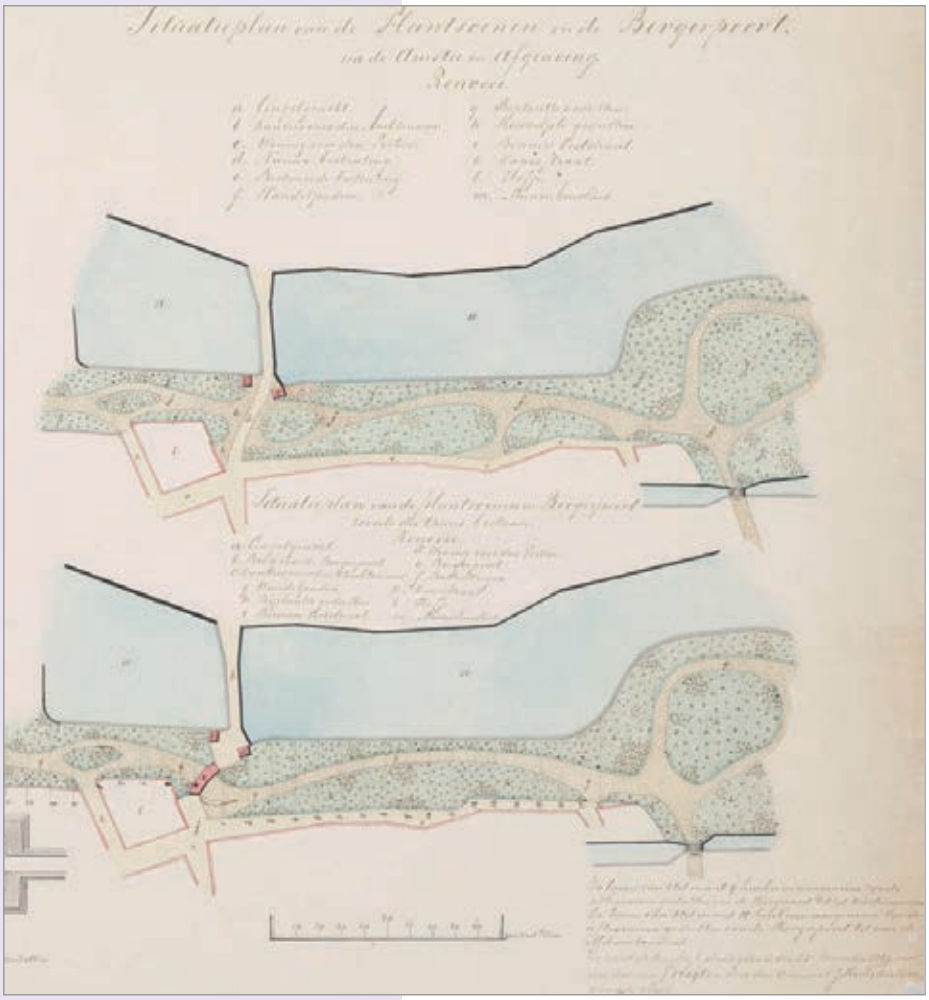

Deel bestektekening voor herinrichting na afbraak van de Bergerpoort. H. de Veer, ca 1862.

buitenhuizen. Pas na de Franse tijd verschenen dergelijke parken ook in de steden en werden de oude vestingwerken landschappelijk aangelegd.
Uit het brede scala van mogelijkheden die de landschapsstijl bood, vormde zich een aparte vorm voor het stadspark. Het stadspark werd aangelegd voor de burgerij, aanvankelijk eerst voor de gegoede burgerij, later ook voor de lagere standen, om hen een aangename omgeving te bieden om zich te vermaken. Dit werd verwoord als "beschaafd vermaak en verheffing des geestes", ofwel recreatie en educatie.
Onder invloed van de Romantiek en de Engelse tuinaanleg, was bij de bovenlaag van de samenleving een nieuw woonideaal ontstaan: wonen in het groen, ook ín de stad. Toen de Vestingwet van kracht werd verdween in veel grote steden de singel ten behoeve van stadsuitbreiding en werden de bolwerken gebruikt voor stadsverfraaiing. Hier verschenen schouwburgen, concertzalen, theaters, sociëteiten, parken, herenhuizen en villa's. Er ontstond een aangenaam gebied voor de welgestelde burger, waarin deze op passende wijze kon wonen en zich kon vermaken.

Naar verpozen
Van een grootscheeps plan voor herinrichting van de Alkmaarse vestingwerken is geen sprake. In voorgaande eeuwen waren dan wel bomen aangeplant, maar een ontworpen padenstructuur, aanplant of inrichting was toen en ook in de negentiende eeuw niet aanwezig. De inrichting verliep in delen, verspreid over verschillende periodes en werd vooral veroorzaakt door factoren van buiten af. Een eerste duidelijke stap werd gezet in 1863, naar aanleiding van de sloop van de Bergerpoort. Bij de latere herinrichtingen zijn drie grote ontwerpers betrokken, allen werkend in de landschapsstijl. Twee van hen genieten landelijke faam L.P. Zocher en L.A. Springer en lokaal bekend is de gemeentearchitect W.F. du Croix.

Van stadspoorten naar plantsoen
Bij de sloop van de Geesterpoort ofwel Bergerpoort in 1863 wordt een deel van de vest afgegraven en de Lange Nieuwe sloot gedempt. Op de ontwerptekening voor de aanbesteding op 23 december 1862 is mooi te zien hoe de kronkelende paden van het stadspark over de vestingwerken lopen. Een zekere H. de Veer tekende het ontwerp. Wat zijn functie was is niet bekend, de stadsbouwmeester in die tijd was namelijk Jacob Verheij. Het is in ieder geval eerder een technische tekening dan een parkontwerp.

Op deze tekening uit 1806 zijn de Boompoort met hamei en de Boompoortbrug nog ongeschonden. O. Rondhout.

Toen kort na 1866 aan de andere kant van de stad de Boompoort werd afgebroken, werd het gebied omgevormd tot een aantrekkelijk groen verblijfsgebied. Ook hier werd een deel van de vesting afgegraven. Met het vrijgekomen zand werd o.a. de sloot rondom het Wildemanshof gedempt. De Stadsarchitect W.F. du Croix tekende voor het gebied rondom de Boompoort een plantsoen met kronkelende paden omzoomd door grove en fijne heesters, bloem- en grasperken en verschillende bomen waaronder treurwilgen. Het plantsoen heeft echter niet lang bestaan, want in 1879 kwam hier de Alkmaarse IJzergieterij.

Van vesting tot Kanaal

De grootste verandering van de vestingwerken vond plaats bij de aanleg van het Noordhollands kanaal in 1821-1824. Koning Willem I gaf in 1818 de opdracht aan waterbouwkundige Jan Blanken Janz om het kanaal te graven dat Amsterdam met Den Helder zou verbinden. Er werd gebruik gemaakt van al bestaande waterwegen door het verbinden van een aantal boezemwateren, zoals de ringvaarten van de Beemster en de Schermer. In 1821 werd besloten dat het kanaal dwars dóór Alkmaar zou lopen, via het Voormeer en vervolgens langs de

Situatietekening van gebied rondom de Boompoort in de bestaande toestand en na sloop van de Boompoort plus de aanleg van een plantsoen ter plaatse van de stadsvest. W.F. du Croix, 1865.

Leonard Anton Springer 1855-1940
Springer, als jongeling zeer geïnspireerd door het Vondelpark van de Zochers, heeft veel bekende parken, villaparken, plantsoenen, buitenplaatsen en begraafplaatsen op zijn naam staan. Van zijn hand zijn o.a. het Sarphatipark, Oosterpark en de Nieuwe Ooster Begraafplaats in Amsterdam, de herinrichting van de Haarlemmerhout, het Wilhelminapark in Tilburg en de plantsoenen op voormalige vestingwerken in o.a. Arnhem, Deventer, Breda en Kampen. Typisch voor Springers ontwerpen is de schilderachtige opbouw. De paden hebben een vloeiend verloop, met steeds in elkaar grijpende cirkels, ovalen en niervormen. Met bestaande boomgroepen ging Springer doorgaans behoudend om, al schroomde hij niet om er hier en daar openingen in te kappen voor een verrassend doorkijkje of een pad. Tegen een massieve boomrand plaatste hij solitairen vrij in het gazon. Een zeer gevarieerd bomenbestand en dieptewerking door opbouw in coulissen zijn kenmerkend. Springer was ingehuurd als adviseur plantsoenen bij de gemeenten Alkmaar en Haarlem en werkte daarnaast als zelfstandig tuinarchitect. Springer heeft in Alkmaar onder meer De Hertenkamp in de Hout (1902), het Nassauplein (1906) en de Bergerhout (1911) ontworpen.

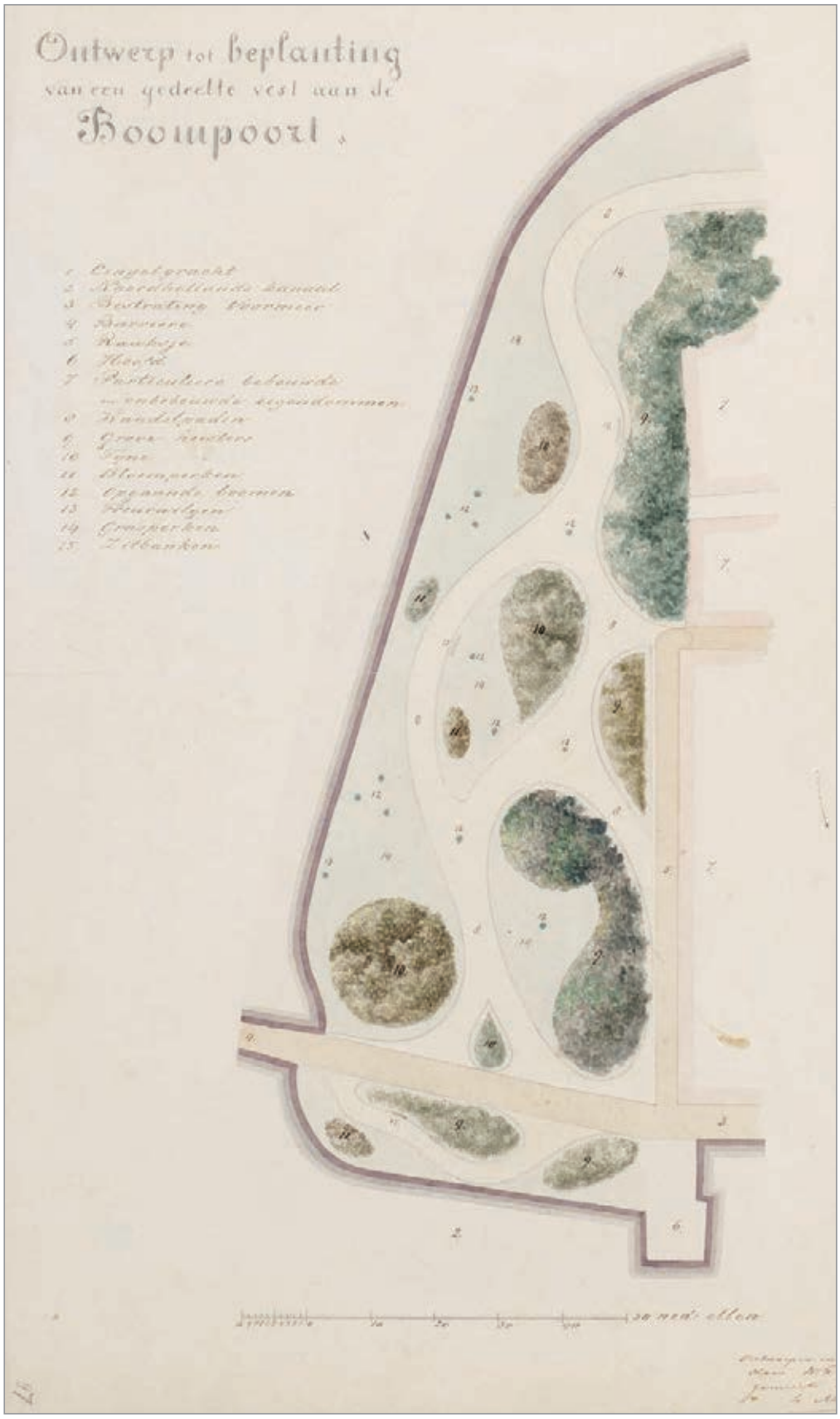

Ontwerptekening voor plantsoen na afbraak van de Boompoort. W.F. de Croix, ca 1865.

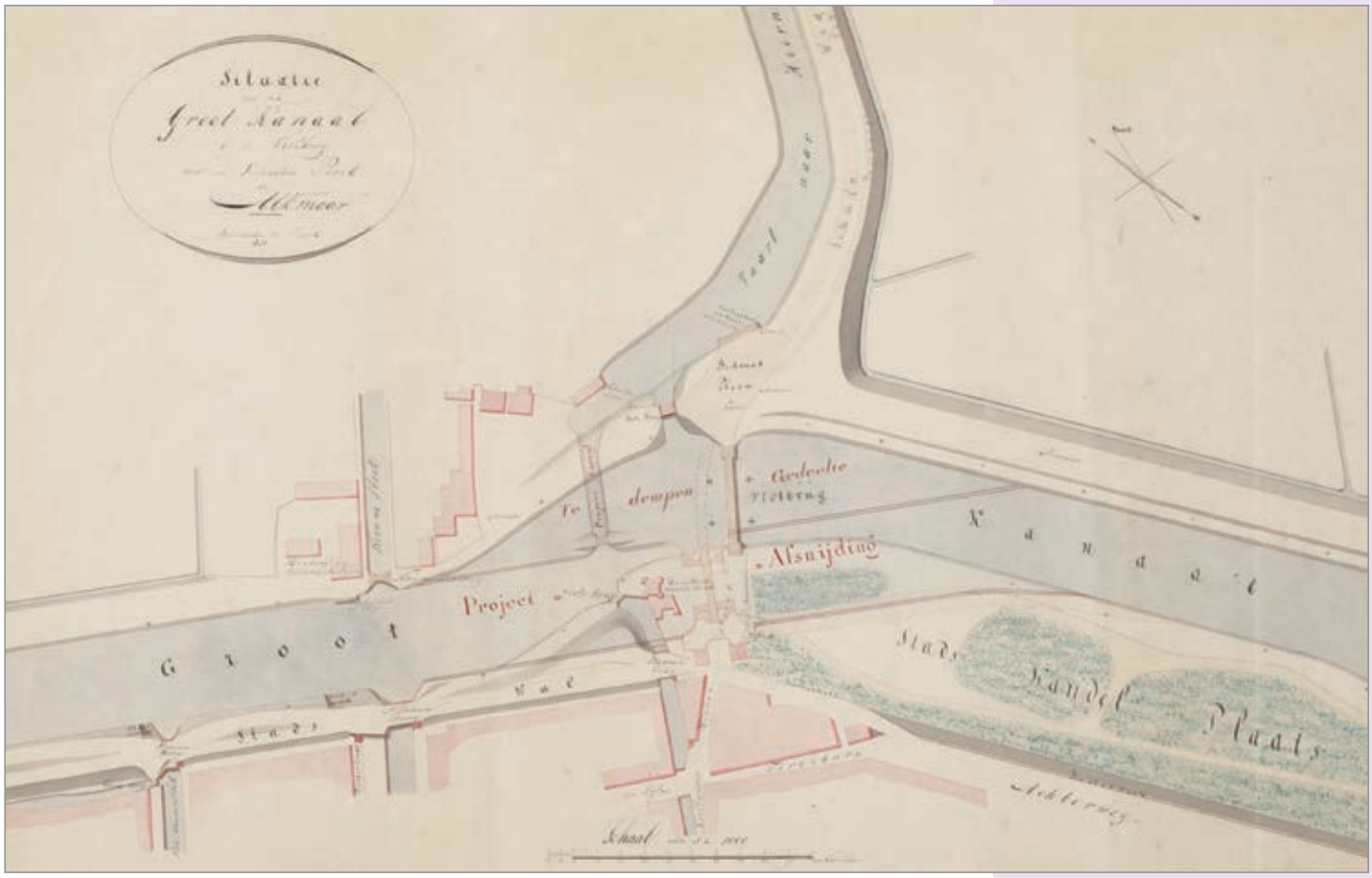

Situatie van het Groot Kanaal bij de Vlotbrug voor de Vriessche Poort te Alkmaar. Opmeting uit maart 1831 ten behoeve van de afsnijding van het groot Noordhollands Kanaal bij de Oude West-Vriessche Poort. De Friese Poort is aan de linkerkant in het midden in rood afgebeeld.

oost- en noordzijde van de stad. Dit veranderde het noordoostelijke deel van de stad totaal. Het gebied rondom het Heiligland en de Schermerpoort werd van de stad afgesneden door het destijds grootste en diepste kanaal ter wereld. En dan te bedenken dat het met de hand werd gegraven door 'slechts' 9000 man. Het eerste schip passeerde op 15 december 1824.

In de binnenbocht van het kanaal werd naast de Friese Poort een deel van de oude singel gedempt om een ruime bocht te maken. Op het gedempte deel werd het Victoriepark aangelegd. Echter in 1831 bleek al dat het Friese bolwerk een obstakel was voor grote schepen. Dus werd de Friese buitenpoort gesloopt en een deel van het Victoriepark opnieuw afgegraven.

Van singel tot stadswandelplaats

Het gebied van het Victoriepark wordt op de kadastrale kaart van 1831 al stadswandelplaats genoemd. Het kreeg pas de naam Victoriepark toen Koning Willem III op 8 oktober 1873 de eerste steen legde voor een monument ter herinnering aan het ontzet van Alkmaar in 1573. Het neoclassicistische beeld vanVictoria van de beeldhouwer F. Stracké werd geplaatst in 1876. Toen Springer in 1903 een nieuw ontwerp tekende voor het park, kreeg Victorientje weer een prominente plaats. Springer was ingehuurd als adviseur en ondanks zijn landelijke bekendheid kreeg zijn ontwerp voor het Victoriepark kritiek te verduren. Zo schrijft de gemeentearchivaris C.W. Bruinvis op 23 april 1904 in de Alkmaarsche Courant; 'De geheele aanleg, in een oogwenk te overzien en

Willem Frederik du Croix
1828-1887
Du Croix was van 1856 tot aan zijn dood stadsbouwmeester en rooimeester (algemeen bouwopzichter) van Alkmaar en hield huis en kantoor op de gemeentelijke Stadstimmerwerf aan de Keetgracht. Van zijn Alkmaarse oeuvre is een enkel plantsoenontwerp bekend. Hij ontwierp een nieuwe spits voor de stadhuistoren (1858) en later een nieuwe voorgevel (1877). In 1866 tekende hij de Rijks HBS aan de Paardenmarkt. Inmiddels gesloopt zijn het Burgerweeshuis (1869) aan de Gasthuisstraat en het Stedelijk Museum in de Breedstraat (1875). Hij voorzag de Doopsgezinde kerk in 1876 van een nieuw interieur en ontwierp in 1883 het radvenster voor de voorgevel van de Synagoge in de Hofstraat. In 1884 regisseerde hij de ingrijpende restauratie van de Waag. Verder leverde hij plannen voor herinrichting van de stad, zoals demping van grachten en tekende een wandelkaart van Alkmaar en omgeving. Daarnaast ontwierp Du Croix gebouwen in buurgemeenten.

Van boven naar beneden:
Uitsnede uit de kaart van 1865.
Uitsnede van de kaart van 1896, hier is de vernieuwde inrichting te zien na de oprichting van het Victoriepark.
Uitsnede uit de plattegrond van Alkmaar uit 1945. Hierop is de herinrichting te zien van Springer uit 1903.
Uitsnede uit de plattegrond van Alkmaar uit 1974. Hierop is de situatie te zien van het Victoriepark na 1952.

geen enkel verrassend plekje aanbiedend, mist alle bevalligheid en belooft ook voor de toekomst niets anders te worden dan hij nu is, een proefstuk van smakeloosheid. En om zoo bedroevend resultaat te verkrijgen is veel lommerrijk houtgewas vernietigd of verwijderd…'. Bruinvis had deels gelijk, want bij de bouw van de nieuwe Friesebrug in de jaren 1950 moest het park worden aangepast en werd het ontwerp van Springer toch gehandhaafd.

Van lijnbaan tot villapark
Aan de zuidzijde van de stad was de afbraak van de Kennemerpoort in 1868 het begin van een grote transformatie van dit deel van de vesten. De wallen zelf werden in 1873 geslecht en met de vrijgekomen grond werd de verlaten lijnbanen tussen Baanstraat en Baangracht opgehoogd om deze bouwrijp te maken voor de villawijk het Kennemerpark. Dit gebeurde op verzoek van de eigenaren van de lijnbaan aldaar, De Visscherij. Zij wilden het gebied herbestemmen tot woongebied. Ze stelden voor het terrein te bebouwen met arbeiderswoningen, wat voor hen financieel aantrekkelijker was, of woningen voor de gegoede burgerij te bouwen naar voorbeeld van Arnhem en Haarlem. Voor het tweede plan hadden ze de hulp nodig van de gemeente voor het aanleggen van een verharde toegangsweg, het veranderen van het plantsoen op de vestingwal omdat sommige delen
te hoog waren en om de grond te herverkavelen. Begeleidend bij dit verzoek werd een stedenbouwkundig ontwerp ingeleverd van gemeentearchitect W.F. du Croix.

In tweede instantie leverden de eigenaren van de lijnbaan een ontwerp in van tuinarchitect L.P. Zocher. Volgens zijn plan konden alle bomen op de hoge wal behouden blijven, uitgezonderd een paar

De verplaatsing van het Victoriebeeld in 1952.

'lelijke' populieren en er zouden 29 woningen gerealiseerd kunnen worden. Vermoedelijk was dit plan simpeler in opzet en sneller te realiseren dan het plan van Du Croix. Beide plannen werden voorgelegd aan een speciale commissie en op 21 mei 1873 koos de gemeenteraad voor het ontwerp van Zocher.

Voor het park verrezen villa's en kleinere woningen op de voormalige lijnbanen. Opvallend is de veelvuldige toepassing van grijze kunststeen. Het verhaal gaat dat dit toen moderne bouwmateriaal groot was ingekocht door de heer W.F. Stoel voor de bouw van de Cadetten school in de Hout. Die opdracht ging echter aan zijn neus voorbij en het materiaal gebruikte hij voor bouw van de woningen aan het Kennemerpark.

De gemeenteraad stelde allerlei voorwaarden. Zo mocht het deel langs het Kennemerpark alleen bebouwd worden met villa's en herenhuizen, met een huur-. waarde hoger dan 300 gulden per jaar. Bij de Baangracht mochten enkele arbeiderswoningen met lagere huurwaarde

Tekening uit 1727 van Cornelis Pronk, met een deel van de hoge aarden vestingwal nabij de Kennemerpoort.

worden gebouwd. De tuinen en erven moesten ijzeren hekken langs de openbare weg krijgen en er moest gestart worden met de eerste villa in het daar-.

Foto uit 1887 van de villa's Rosmade (l) en Hofdijk (r). Van der Aa & Chrispijn.

Tekening uit 1870 van de vest tussen Kennemerpoort en de Molen van Piet, met zicht op de daken van het Ritsevoort. M.J. Stucki.

opvolgende jaar. Inderdaad werd de villa Rosmade aan de westzijde van het park in 1874 opgeleverd. Zo werden de vesten geleidelijk omgetoverd tot een wandelgebied, waar we tot op de dag van vandaag van kunnen genieten.

Prentbriefkaart met kinderen op de Heilooërbrug. Links op de achtergrond de huizen aan het Kennemerpark. J.H. Schaefer, 1905-1910.

Literatuur

E. Ruijsendaal, *Alkmaar binnen de Veste. Straatnamen in historisch perspectief,* Amsterdam 1998.
M. ten Berge, P. Bitter et al, *Alkmaar in de verdediging,* Alkmaar 2004.
P. Bitter, N. de Jong-Lambregts et al, *Alkmaar op de kaart gezet,* Alkmaar 2009.
A.V. Janssen, *De Alkmaarder Hout. Vier eeuwen met liefde in de Alkmaarder Hout,* Alkmaar 2007.
R. Stenvert, C. Kolman et al, *Monumenten in Nederland. Noord-Holland,* Zwolle 2006.
S. Westenberg, *Ruimtelijke veranderingen aan de wallen en bolwerken van Alkmaar van 1814 tot 1914,* Amsterdam 1984.
E. Cremers, F. Kaaij et al, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw,* Delft 1981.

Van Jonge Hof tot tussenschool

Nieuw gebruik van een middeleeuws kloostercomplex

Harry de Raad

Harry de Raad

Van Jonge Hof tot tussenschool

Nieuw gebruik van een middeleeuws kloostercomplex

De opheffing van de kloosters na 1572 zorgde ervoor dat grote gebouwencomplexen in de Alkmaarse binnenstad vrij kwamen voor nieuwe bestemmingen. Een van deze complexen was het voormalige klooster Het Jonge Hof, gelegen op het terrein omsloten door ruwweg de Gedempte Nieuwesloot, de Sint Sebastiaanstraat, de Koningsweg en de Doelenstraat. De stadsplattegrond van Drebbel laat ons zien hoe de gebouwen er in 1597 uitzagen (afb.1). De bekende museumdirecteur en archivaris C.W. Bruinvis maakte op basis van met name deze kaarten een recontructietekening van de kloostergebouwen (afb. 2).

De gebouwen aan de Nieuwesloot en aan het begin van de Doelenstraat zullen de kern van het kloostercomplex hebben uitgemaakt. Het gebouw op de hoek Nieuwesloot - Doelenstraat was de woning van de aan het klooster verbonden priester. De voormalige kloosterkapel is op de kaart nog in vol ornaat zichtbaar achter de bebouwing aan de Nieuwsloot.

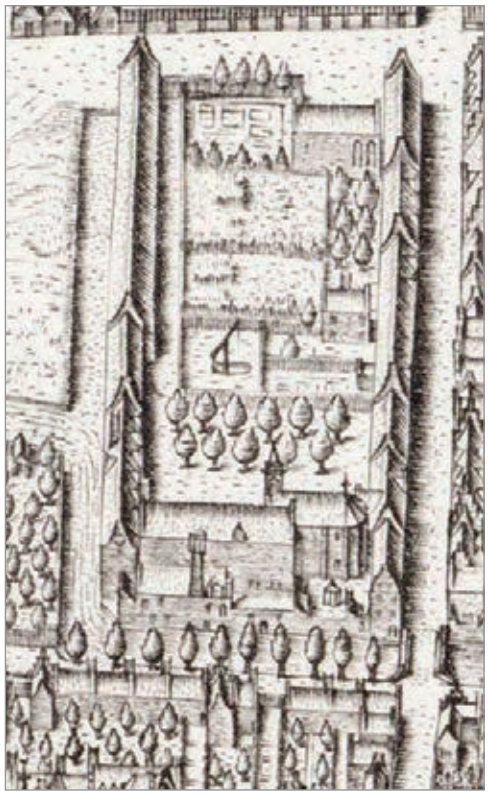

Afb. 1. De voormalige kloostergebouwen van het Jonge Hof op de kaart van Drebbel uit 1597.

Afb. 2. Reconstructietekening door C.W. Bruinvis van de gebouwen van het klooster Het Jonge Hof, gezien vanaf de Nieuwesloot, 1880.

Op een in 1603 door een onbekende meester vervaardigd vogelvluchtschilderij van Alkmaar ten tijde van het Beleg is het kloostercomplex ook nog goed te herkennen: ten zuiden van de in 1574 afgebroken kruiskerk van het Minderbroedersklooster zien we de kapel van het Jonge Hof met aangrenzende bebouwing (afb. 3).

Weeshuis en Latijnse School

Al spoedig na de opheffing ging men de kloostergebouwen voor andere doelen gebruiken. In 1576 werd een deel van het voormalig klooster ingericht tot weeshuis. Vervolgens werd in 1595 de Latijnse School eveneens in het gebouwencomplex gehuisvest, samen met de

Afb. 3. De Grote Kerk en omgeving op een anoniem schilderij van het Alkmaarse Beleg uit 1603. In het midden op de voorgrond zien we de kerk van het Minderbroedersklooster en links erachter de kapel van het Jonge Hof. Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.

woning van de rector. De school en de rectorswoning kregen een plaatsje in de kapel van het klooster en in de woning die vroeger behoorde aan de priester van het klooster.

In de achttiende eeuw heeft Jacob Andreas Crescent een aantal fraaie tekeningen vervaardigd van het Alkmaarse Burgerweeshuis en de Latijnse School. Van het weeshuis heeft hij twee tekeningen gemaakt.

Op de ene tekening (afb. 4) kijken we uit op het complex vanaf de Nieuwesloot. Op de tekening zien we links de hoofdgebouwen van het weeshuis, met ernaast, gescheiden door een hoog ommuurde tuin, de gebouwen van de Latijnse School en de rectorswoning op de hoek met de Doelenstraat. De op de tekening afgebeelde waterpoort gaf vanaf de Nieuwesloot toegang tot het weeshuis.
Op de andere tekening is de binnenplaats van het weeshuis afgebeeld.

Hiernaast: Detail van anoniem schilderij uit 1619, dit vierde paneel van een vijfluik verbeeldt het onderricht van de wezen in het Burgerweeshuis. Links wordt een jongen aan het weeshuistenue geholpen. In het midden het leslokaal en rechts een doorkijkje naar een handwerklokaal waar jongens leren smeden en hout en leer bewerken, meisjes krijgen les in naaien en strijken. Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.

Afb. 4. Het Burgerwees- en Huisarmenhuis gezien vanaf de Nieuwesloot. Tekening door J.A. Crescent, 1789.

Onder: Gevelsteen van het weeshuis, deze stond bovenop de waterpoort aan de Nieuwesloot. Collectie Stedelijk Museum Alkmaar. Foto J. Elsinga.

Afb. 5. De binnenplaats van het Burgerwees- en Huisarmenhuis naar het zuiden gezien. Links de voormalige kloosterkapel. Tekening door J.A. Crescent, 1789.

In het gebouw links herkennen we nog goed de oude kloosterkapel (afb.5). Ook het aanzicht van het gebouwencomplex vanaf de Doelenstraat en de Paardenmarkt is door Crescent vastgelegd.

Afb. 8. De westkant van de Doelenstraat met de gebouwen van de Latijnse School en het Burgerwees- en Huisarmenhuis. Tekening door J.A. Crescent, 1799.

In 1799 tekende hij de gevels van het complex aan de Doelenstraat (afb. 8). In de forse rectorswoning op de hoek met de Nieuwesloot gaf een poortje toegang tot de lokalen van de Latijnse School. Ernaast zien we een lager gebouw dat toegang gaf tot het weeshuiscomplex, eveneens voorzien van een poort. In 1793 vervaardigde Crescent een tekening van de Paardenmarkt, waarop geheel links de zijgevel van het Burgerwees- en Huisarmenhuis goed zichtbaar is (afb. 9).

Kazerne

Het weeshuis kreeg begin negentiende eeuw een nieuwe bestemming, aanvankelijk als militair hospitaal (1811) en in 1816 als kazerne van het militair garnizoen.

Toen het Alkmaarse garnizoen in 1857 overgeplaatst werd naar Gouda kwamen de gebouwen weer leeg te staan. Uit 1853 en 1854 zijn uitvoerige plattegrondtekeningen van het complex bewaard gebleven (afb. 10 en 11). Het is dan nog helemaal

Afb. 9. De Paardenmarkt met links de zijgevel van het Burgerwees- en Huisarmenhuis. Tekening door J.A. Crescent, 1793.

het gebouwencomplex zoals Crescent het in de achttiende eeuw tekende.

Een oude foto

In de jaren erna traden er grote veranderingen op. In 1861 werd een groot deel van de gebouwen gesloopt. Op de vrijge komen plek werd een zogenaamde 'tussenschool' gebouwd, bedoeld voor kinderen van de 'eenvoudige' burgerij. Bij de nieuwbouw werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van oud muurwerk. Van deze tussenschool zijn geen afbeeldingen of foto's bewaard gebleven. De voormalige kloosterkapel werd na afbraak van de beide eindgevels en

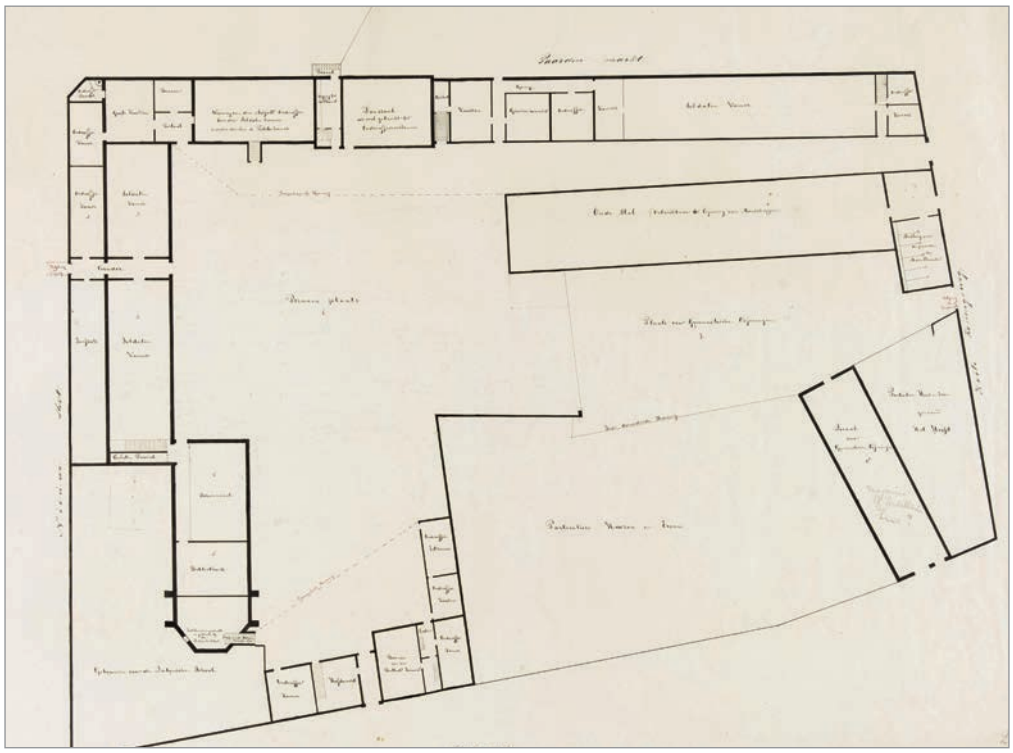

Afb. 10. Plattegrond van het voormalige weeshuis, in gebruik als kazerne, 1853. De gebouwen op de hoek Doelenstraat en Nieuwesloot zijn niet afgebeeld.

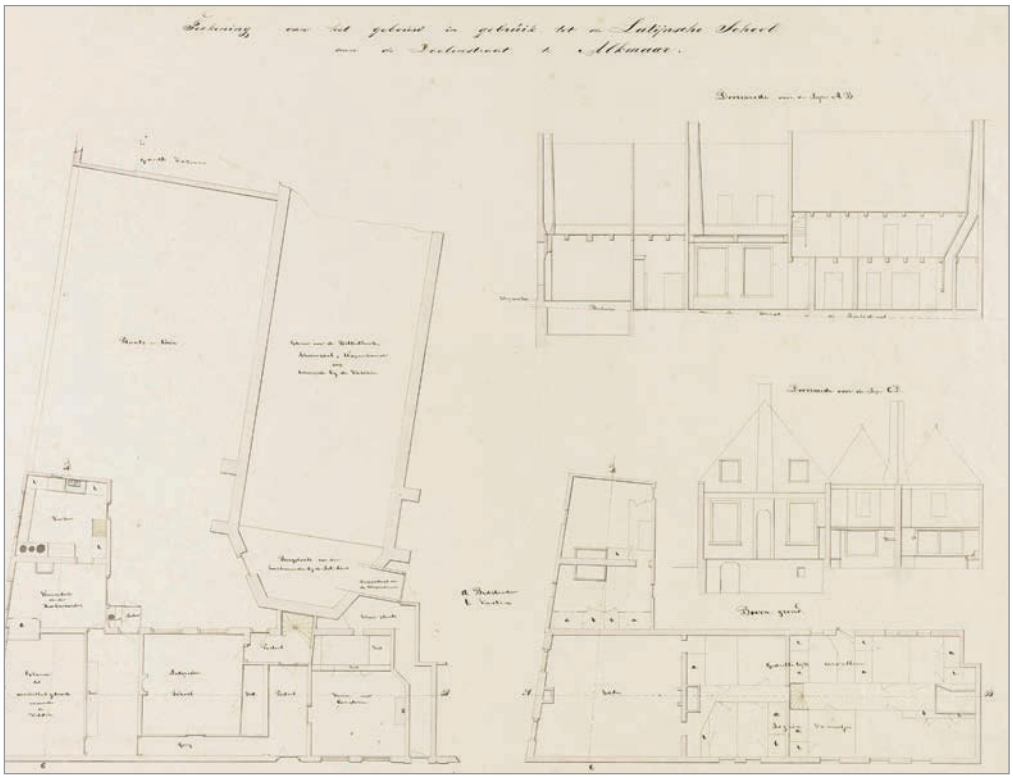

Afb. 11. Plattegrond van de gebouwen van de Latijnse School op de hoek Doelenstraat Nieuwesloot, 1854.

verlaging van het overige muurwerk, ingericht als gymnastieklokaal. Tijdens de sloop van de gebouwen zijn door de stadstekenmeester M.J. Stucki een aantal intrigerende tekeningen gemaakt van de bouwvallen (afb. 12 en 13).
Tot voor kort leek het erop dat we geen betrouwbare latere afbeelding hadden die we naast de tekeningen van Crescent konden leggen. Bij een zoektocht naar de oudste foto's van Alkmaar werd onlangs toch een foto gevonden waarop een deel - helaas slechts een klein deel, maar toch! - van de gebouwen is vastgelegd (afb. 14).

Afb. 12. Tekening van een muurfragment met een later dichtgemetseld poortje aan de Doelenstraat, zichtbaar tijdens de afbraak van een deel van de kazerne. M.J. Stucki, 1861.

De foto dateert uit de jaren zestig van de negentiende eeuw. Vanuit de inmiddels gedempte Nieuwesloot kijken we uit op de bebouwing aan de noordkant van de voormalige waterloop. Op de hoek met de Doelenstraat zijn de oude gebouwen van de Latijnse School en de bijbehorende rectorswoning zichtbaar. Toen de foto werd gemaakt, waren de gebouwen overigens al weer een aantal jaren - sinds 1857 - in gebruik als stadstekenschool. De Latijnse School was in 1856 opgeheven. De op de foto zichtbare tuin achter dit gebouwencomplex treffen we ook al aan op de tekening van Crescent, maar dan voorzien van een veel hogere af-

Afb. 13. Tekening van een deel van het muurwerk van de kazerne ter plaatse van de later gebouwde tussenschool. M.J. Stucki, 1861.

scheiding naar het water in de vorm van een muur met erboven een houten traliewerk. De tuin werd aan de noordkant begrensd door de oude kloosterkerk, waarvan een klein deel van de zijmuur op de foto zichtbaar is. Van de fraaie gevel van het burgerweeshuis langs de Nieuwesloot was na de afbraak van 1861 niets meer bewaard gebleven. De op de foto zichtbare nieuwbouw zal deel hebben uitgemaakt van de tussenschool.

Middeleeuwse muurschilderingen

Tijdens het afbreken van het muurwerk in het westelijk deel van de voormalige kazerne -helaas is de omschrijving vrij vaag- werd op 13 juni 1861 een opzienbarende ontdekking gedaan. Onder een dikke laag witkalk kwamen sporen van middeleeuwse muurschilderingen tevoorschijn. Het pleit voor de toenmalige gemeentebestuurders en in het bijzonder voor burgemeester A. Maclaine Pont, dat onmiddellijk werd begrepen dat het om iets bijzonders ging. Duidelijk was

Afb. 14. Detail van een foto uit van de bebouwing op de hoek van de (gedempte) Nieuwesloot en de Doelenstraat, ca. 1865.

Afb. 15. Christus als verzoener der wereld. Detail van de in 1861 ontdekte muurschilderingen. Tekening door T. Hooiberg, 1861.

te zien dat de tekeningen uit de kloosterperiode moesten stammen, en dat het onder meer een voorstelling van het Laatste Oordeel betrof.

De burgemeester droeg zorg voor aftekening en conservering van de schilderingen, waarbij advies werd ingewonnen van dr. L.J.F. Janssen, conservator van het Museum van Oudheden te Leiden. Het tekenwerk werd verricht door T. Hooiberg, amanuensis bij het Leidse archeologisch kabinet. Twee afbeeldingen werden vervaardigd: een op natuurlijke grootte (waarschijnlijk betrof het een overtrek op doorschijnend papier) en een op kleinere schaal. De eerste tekening werd geschonken aan de Koninklijke Bibliotheek. De tekening op kleinere

Afb. 16. De geboorte van Jezus. Detail van de in 1861 ontdekte muurschilderingen. Tekening door T. Hooiberg, 1861.

schaal bevindt zich momenteel in het Regionaal Archief. Na aftekening werden de muurschilderingen opnieuw door pleisterwerk aan het oog onttrokken, na te zijn voorzien van een laag vernis dat volgens het gemeenteverslag van 1861 de eigenschap zou bezitten 'om zonder de kleuren te beschadigen, het aangebragte pleisterwerk van de muurschilderingen te kunnen afnemen.'

Aanvankelijk wilde men de schilderingen door houten deuren bedekken, maar in overleg met de heer Janssen was men hiervan teruggekomen. De in het Regionaal Archief bewaard gebleven tekening en diverse bewaard gebleven beschrijvingen, waaronder een zeer uitvoerige in de Algemeene Konst- en Letterbode van 10 augustus 1861, lichten ons uitgebreid in over de schilderingen.

Van links naar rechts was het volgende te zien:

Christus als verzoener der wereld
Christus heeft in zijn linkerhand de wereldbol; links en rechts is een banderol zichtbaar met daarop zeer beschadigde Latijnse teksten, waarvan alleen de woorden 'ego' en 'quia' goed te ontcijferen zijn (afb. 15).

De geboorte van Jezus
Deze voorstelling bestaat uit een tweetal schilderingen, waarvan dit de eerste is. Het erg geschonden tafereel toont een engel, een tweetal herders en enkele schapen. De engel houdt een banderol vast waarop waarschijnlijk de tekst 'Gloria in excelsis deo' geschreven staat. Rechts van dit tafereel zien we Maria en Jozef, knielend bij het Christuskind,

Afb. 17. Christus als wereldrechter bij het Laatste Oordeel. Detail van de in 1861 ontdekte muurschilderingen. Tekening door T. Hooiberg, 1861.

dat tussen hen in op een slip van Maria's mantel ligt In de verte is de stal zichtbaar, met de kribbe ervoor. Boven de stal zijn de woorden 'In nomine' nog leesbaar. (afb. 16).

Christus wereldrechter bij Laatste Oordeel
Deze schildering is de omvangrijkste. We zien Christus, gezeten op een regenboog met in zijn rechterhand een bloeiende lelie (symbool van de onschuld) en in zijn linker een zwaard. Ter rechterzijde van de Christusfiguur valt in het Latijn de tekst van Mattheüs 25 vers 34 te lezen ('Venite benedicti patris mei accipite regnum' = Komt, gij gezegenden mijns Vaders, beërft het Koninkrijk) te lezen en ter linkerzijde de tekst van vers 41 van hetzelfde hoofdstuk (A[bite] maledicti in ignem aeternum q[ui] paratus e[st] dia[bol]o' = Gaat weg van Mij, gij vervloekten, naar het eeuwige vuur, dat voor de duivel en zijn engelen bereid is). Rechts van Christus is een biddende Maria afgebeeld onder een engel die de bazuin blaast. De tekst die uit de bazuin lijkt te komen is niet leesbaar. Achter Maria is het hemelse Jeruzalem zichtbaar met aan de poort Petrus (van hem is slechts een hand en een voet bewaard gebleven). Onder de regenboog zien we een stad afgebeeld met kerken, huizen en porten, met op de voorgrond de opstanding van de doden. Een koning en een monnik komen ter linkerzijde van Christus uit hun graf, wat aangeeft dat voor hen de hemel niet is weggelegd. Waarschijnlijk was links naast de Christusfiguur de hel geschilderd, maar daar was niets van bewaard gebleven (afb. 17).

De schrijver van de bijdrage in de Algemene Konst- en Letterbode, een zekere L. (waarschijnlijk C. Leemans, voorzitter van de commissie 'voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst' van de Koninklijke Academie van Wetenschappen), dateerde de schilderingen aanvankelijk uit het laatst van de veertiende eeuw, mede gezien 'den romaanschen (vóórgothischen) stijl' van de gebouwen waarin ze waren aangetroffen. Maar gezien de gegevens over de stichting van het klooster die C.P. Bruinvis (de vader van de bekende museumdirecteur en gemeentearchivaris C.W. Bruinvis) hem had verstrekt en volgens welke het klooster was gesticht in 1426 of 1428, kwam hij tot de conclusie dat de schilderingen toch uit de vijftiende eeuw dateren. Bijzonder vond L. dat in de schildering de geboorte van Jezus onmiddellijk naast het Laatste Oordeel was afgebeeld. Zoals al eerder gezegd, is het onbekend in welk vertrek de schilderingen waren aange-

Afb. 18. Uitvergroting van de op de muurschildering van het Laatste Oordeel afgebeelde stad. Is het Alkmaar uit de vijftiende eeuw afgebeeld?

Afb. 19. Foto van de nieuwbouw op de hoek van de Gedempte Nieuwesloot en de Doelenstraat in 1894. Geheel links de armenschool met ernaast het oude poortje van de voormalige Latijnse School. Op de hoek de gebouwen van de Burgeravondschool en Ambachtsschool.

bracht. Niet in de kloosterkapel, zoveel is duidelijk. Die bevond zich immers in het oostelijk deel van het gebouwencomplex, terwijl de schilderingen werden aangetroffen in het westelijk deel. Wel is er een duidelijke relatie tussen de schilderingen en het aan Jezus, Maria en Jozef gewijde hoofdaltaar in de kloosterkapel.
Interessant is de vraag is of de tekening van de stad (afb. 18) op fantasie is gebaseerd of dat de schilder bestaande Alkmaarse gebouwen heeft weergegeven. Is rechts van de Christusfiguur wellicht de voorganger van de huidige Grote Kerk afgebeeld? Het is heel goed denkbaar. Ook de poorten op de tekening kunnen gebaseerd zijn op de Alkmaarse veste.

Verdere afbraak en nieuwbouw
In 1881 werd de tussenschool afgebroken. Dit keer liet men geen muurfragmenten staan. Ter plaatse werd een geheel nieuwe school gebouwd, nu bedoeld voor arme kinderen. Het merkwaardige is dat toen de muurschilderingen zonder er verder woorden aan vuil te maken, gewoon zijn opgeruimd. Het is nauwelijks te veronderstellen dat ze in vergetelheid waren geraakt. Er was immers nog geen kwarteeuw verstreken sinds de vondst ervan. Had het nieuwe pleisterwerk wellicht de schilderingen aangetast?
In 1892 werden de oude gebouwen van de voormalige Latijnse School en de rectorswoning op de hoek van de Nieuwesloot en de Doelenstraat afgebroken. Van 1858 tot aan de opheffing in 1869 was de stadstekenschool er gevestigd en daarna de burgeravondschool. Van de bestaande bebouwing bleef alleen het poortje van

Afb. 20. De voormalige armenschool gezien vanaf de Nieuwesloot, 1983. Foto: B. Ulrich.

de Latijnse School bewaard: het werd aan de Gedempte Nieuwesloot opnieuw opgebouwd. Tegenwoordig is het te vinden bij het Murmellius-gymnasium aan de Bergerhout. Op de hoek Doelenstraat/Gedempte Nieuwesloot verrees in 1892-1893 een nieuw gebouwencomplex ter huisvesting van de burgeravond- en een ambachtsschool. Een foto van ca. 1894 toont de nieuwbouw (afb. 19).
De in 1861 tot gymnastieklokaal verbouwde kloosterkapel werd in 1895 bij de ambachtsschool getrokken. Daartoe werd het bestaande gebouw flink verhoogd. Tot in de jaren tachtig van deze eeuw veranderde er niet veel. In 1971 werden na een brand de schoolgebou wen op de hoek Doelenstraat/Gedempte Nieuwesloot afgebroken. De armenschool veranderde een aantal keren van bestemming: de school was later onder meer in gebruik als brandweerkazerne en politiegarage (afb. 20 en 21).

De schoolgebouwen op de hoek van de Doelenstraat/Gedempte Nieuwesloot kenden eveneens tal van andere bestemmingen: onder meer als handelsschool, gewestelijk arbeidsbureau en als gemeentelijke sociale dienst.
In het kader van de stadssanering in de jaren zeventig en tachtig werden de gebouwen alle afgebroken en verrees ter plaatse in de jaren 1985-1986 nieuwbouw. Bij de sloop verdwenen nu ook delaatste muurresten van de voormalige kloosterkapel: in 1861, toen de verbouwing tot gymnastieklokaal plaatsvond, had men immers een deel van het muurwerk laten staan. Niets herinnert ter plaatse nog aan de interessante historie van de plek.

Afb. 21. De voormalige armenschool gezien vanaf de hoek Gedempte Nieuwesloot en de Schoolstraat (nu Sint Sebastiaanstraat). Foto: B. Ulrich, 1983.

De Karenhuizen

Herbestemming in optima forma

Luuk Hageman

Luuk Hageman

De Karenhuizen

Herbestemming in optima forma

Na een zorgvuldige jarenlange voorbereiding is begin 2011 de herbestemming van het Karenhuis aan de Krelagestraat voltooid. De eigenaar, woningstichting Van Alckmaer, heeft het karakteristieke gebouw gerestaureerd en getransformeerd in twaalf zelfstandige huurappartementen en twee groepswoningen met voorzieningen voor mensen met een verstandelijke beperking.

Anonieme foto van de Karenhuizen vlak na voltooiing. De klok heeft nog geen wijzers.

Dit relatief jonge rijksmonument is in 1918, in opdracht van de Vereniging voor Volkshuisvesting “Alkmaar” (thans Van Alckmaer), gebouwd onder de naam Karenhuizen. Het was een behuizing voor ouden van dagen naar Deens model, de opvolger van de historische hofjes en voorloper van de latere bejaardenhuizen.

De Karenhuizen kregen een voor die tijd moderne vormgeving naar een ontwerp van het architectenduo Jan Duiker en Bernard Bijvoet. Het was hun eerste gezamenlijke opdracht en zij gaven de Karenhuizen een vernieuwend uiterlijk die deels herkenbaar is als Amsterdamse Schoolstijl en deels als de zogeheten Nieuwe Zakelijkheid. De geschiedenis van het ontstaan van de Karenhuizen en de gang tot de uiteindelijke herbestemming is opmerkelijk en kleurrijk.

Voorgeschiedenis Karenhuizen

In januari 1914 werd het bestuur van de Vereniging voor Volkshuisvesting “Alkmaar” (VVA) schriftelijk benaderd door de gemeente Alkmaar om een stuk grond aan te kopen tegenover de toen één jaar oude Ambachtschool. De gemeente bood een grondprijs van fl. 4,- per m2 voor de bouw van 40 woningen. In die vergadering komt het bestuur na enige discussie op het volgende idee: “De vergadering neemt in principe aan de wenschelijkheid om uit het oorspronkelijke plan voor 40 woningen een 16 tal woningen te lichten en die plaats open te houden voor den bouw van een tehuis voor rentetrekkers en andere armen”. Kort daarna wordt in de bestuursvergadering van 25 maart 1914 voor het eerst gesproken over de Karenhuizen.

In de periode januari-maart van dat jaar is er intensief contact geweest tussen mevrouw Karen Haugaard-Pedersen uit Kopenhagen en de secretaris van het bestuur van VVA, de heer P.A. de Lange. Karen Pedersen was nauw betrokken bij de Deense "Institutionen Ensomme Gamles" (Stichtingen Eenzame Ouden) en heeft rapporten en beschrijvingen uitgewisseld met de heer De Lange over

Invaliditeitswet 1913

De invaliditeitswet van 1913 zorgde er voor dat ouderen tussen de zestig en zeventig jaar, met een arbeidsverleden van 156 weken, recht kregen op een klein pensioen. Dit maakte het voor velen van hen mogelijk om weer zelfstandig te gaan wonen. Omdat het aanwezige aanbod niet toereikend was, wilde het VVA woningen bouwen die voor deze doelgroep geschikt waren. Er werd een speciale Alkmaarse commissie samengesteld die zich ging bezighouden met oplossingen rond deze huisvesting. Zij worden gewezen op de Deense oplossing. Een bejaardentehuis was in deze tijd een enorm vooruitstrevende schepping, en daarmee representeert het Karenhuis de opkomst van sociale voorzieningen aan het begin van de 20e eeuw.

Boven: Foto van een vensterbank, verdwenen in 1975 toen de gangen werden versmald.
Onder: Zicht in de gang, situatie van vóór 1975. B.F. Eilers. Collectie Nederlands Architectuur Instituut

De Karenhuizen vlak na de bouw, B.F. Eilers, 1920. Collectie Nederlands Architectuur Instituut.

Deense initiatieven voor ouderenhuisvesting. Geïnspireerd op de Deense voorbeelden en het enthousiasme van Karen Pedersen was de naam Karenhuizen geboren.

Op 25 maart 1914 werd besloten om voor 60 personen een tehuis voor armen te bouwen en het bestuur van de 2e vrije vergadering van instellingen armenzorg ten doel hebbende, te verzoeken de huur van dit tehuis op zich te nemen. Tevens werd in die bestuursvergadering besloten om de bouw van 24 woningen, naar ontwerp van architect Leguit, aan te besteden. Op 12 mei sloot de inschrijving en uiteindelijk hebben 8 aannemers zich aangemeld. Een dag na het sluiten van

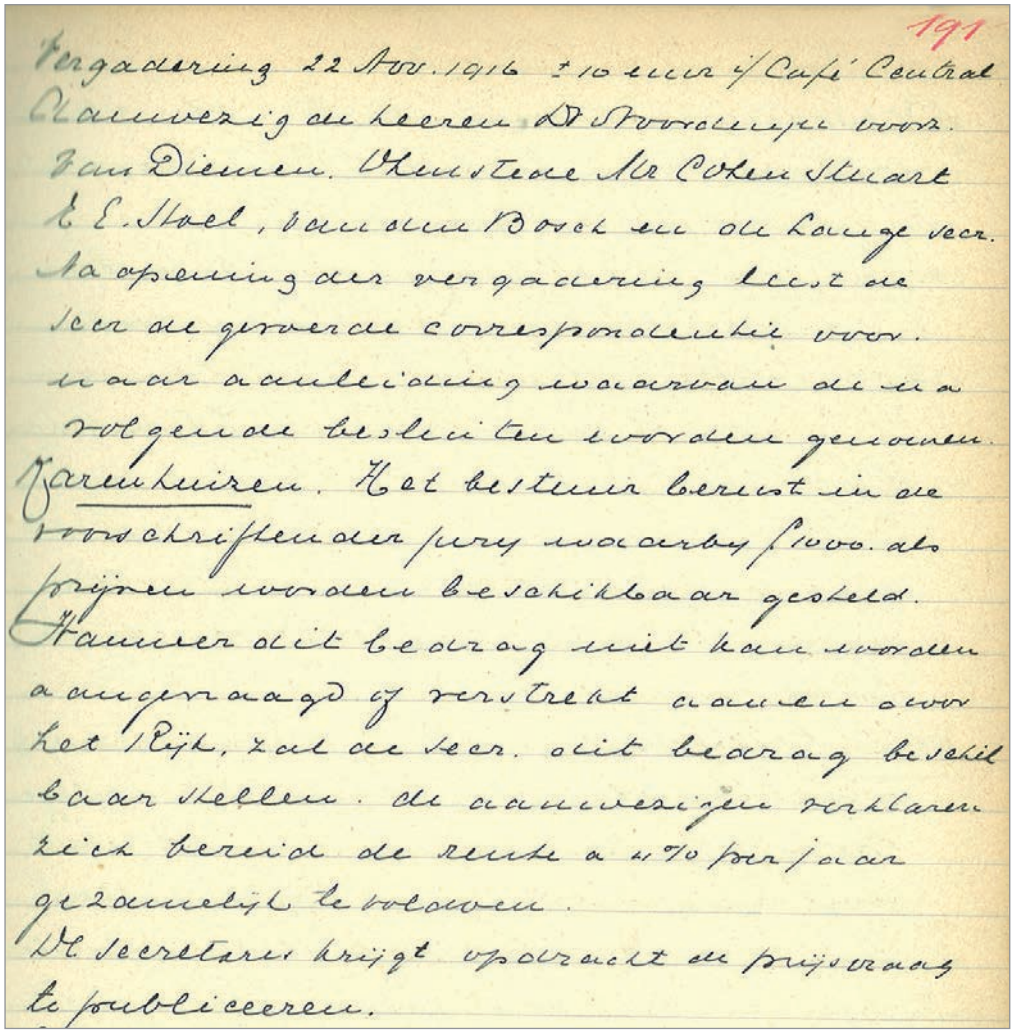

191

Vergadering 22 Nov. 1916 7½ uur i/ Café Central
Aanwezig de heeren Dr Stoorenwijk voor.
Van Diemen. Ulenstede Mr Cohen Stuart
E. E. Stael, van den Bosch en de Lange secr.
Na opening der vergadering leest de
secr de gevoerde correspondentie voor.
naar aanleiding waarvan de na
volgende besluiten worden genomen.
Karenhuizen. Het bestuur bereist in de
voorschriften der jury waarby f1000. als
prijzen worden beschikbaar gesteld.
Mocht dit bedrag niet kan worden
aangevraagd of verstrekt mocht over
het Rijk, zal de secr. dit bedrag beschik
baar stellen. De aanwezigen verklaren
zich bereid de rente a 4% per jaar
gezamelijk te voldoen.
De secretaris krijgt opdracht de prijsvraag
te publiceeren.

Notulen bestuursvergadering november 1916. Collectie Van Alckmaer.

De hal in 1952 met de gedenkplaat voor Opoe Zeeman, aangeboden bij de 100ste herdenking van haar geboortedag. Opoe Zeeman is Trijntje Zeeman-Wit, geboren 09-07-1852 te Lutjewinkel, overleden 1942 als de oudste inwoonster van het Karenhuis. Foto J. Maas.

de inschrijving meldde een negende aannemer zich met een lagere prijs dan de overige inschrijvers. Het bestuur besloot toch met deze aannemer in onderhandeling te gaan. Uiteindelijk hebben deze gesprekken niet tot gunning geleid en is het werk niet aanbesteed. Vanaf dat moment werd het stil rondom de nieuwbouwplannen van het tehuis en de 24 woningen tegenover de Ambachtschool. Mogelijk hadden de Karenhuizen op dat moment geen prioriteit. In die periode had het bestuur namelijk ook haar handen vol aan de ontwikkeling van het Landstratenkwartier en het bouwen van het tuindorp, de huidige Bloemwijk.

Prijsvraag

Naar aanleiding van een conferentie met het college van Burgemeester en Wethouders, in aanwezigheid van de voorzitter, de heer Noorduyn, besluit het bestuur op 2 februari 1915 om de grond voor de Karenhuizen toch aan te kopen. Nog dezelfde maand wordt besloten de architecten Ooms en Kalverboer te verzoeken een nieuw plan te laten maken

BEHUIZING VAN OUDEN VAN DAGEN
DE Z.G. KARENHUIZEN TE ALKMAAR

PROGRAMMA

VAN DE

OPENBARE PRIJSVRAAG

VOOR EEN

WOONGEBOUW VOOR OUDE MANNEN EN VROUWEN

TE ALKMAAR

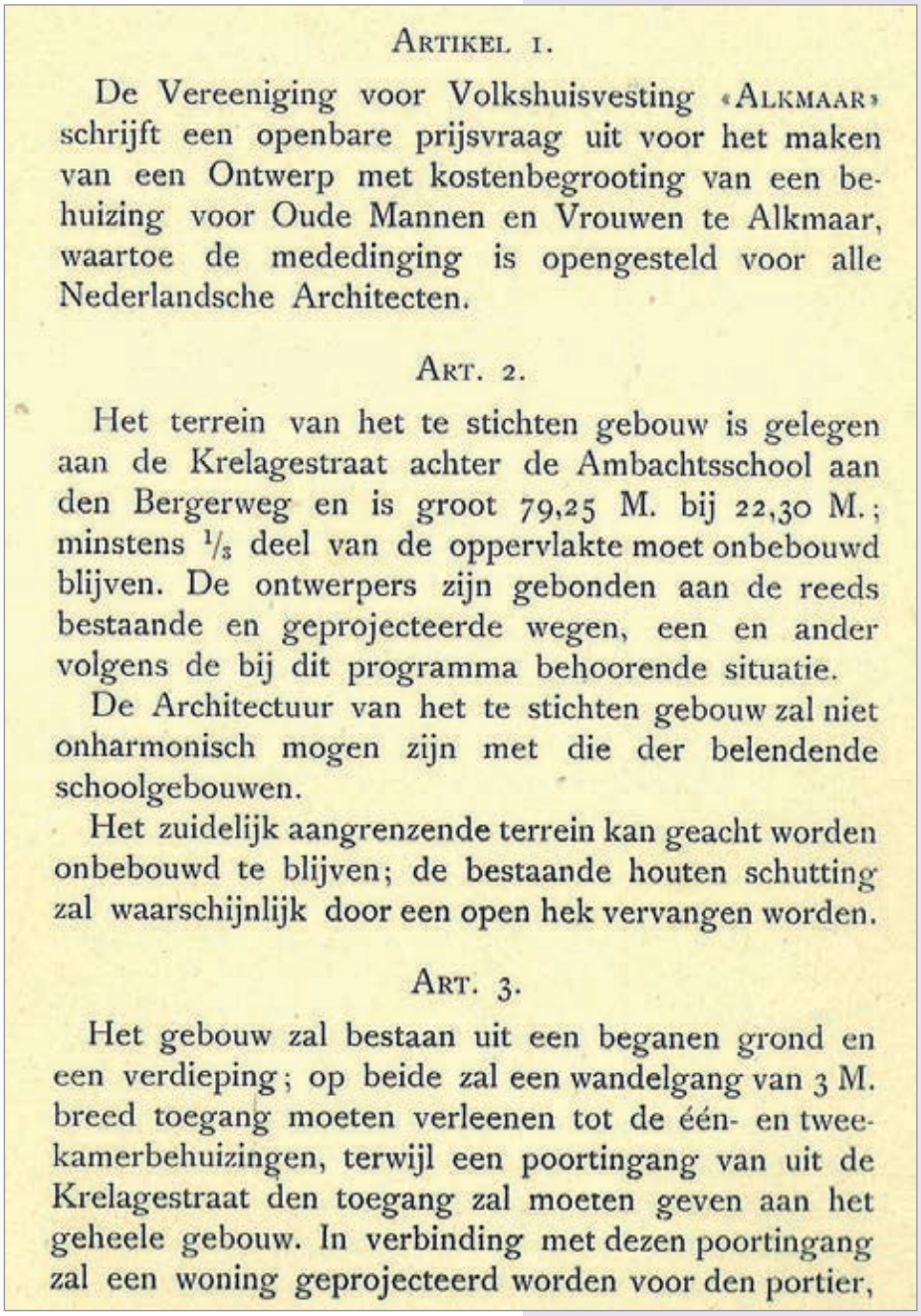
ARTIKEL 1.

De Vereeniging voor Volkshuisvesting «ALKMAAR» schrijft een openbare prijsvraag uit voor het maken van een Ontwerp met kostenbegrooting van een behuizing voor Oude Mannen en Vrouwen te Alkmaar, waartoe de mededinging is opengesteld voor alle Nederlandsche Architecten.

ART. 2.

Het terrein van het te stichten gebouw is gelegen aan de Krelagestraat achter de Ambachtsschool aan den Bergerweg en is groot 79,25 M. bij 22,30 M.; minstens 1/3 deel van de oppervlakte moet onbebouwd blijven. De ontwerpers zijn gebonden aan de reeds bestaande en geprojecteerde wegen, een en ander volgens de bij dit programma behoorende situatie.

De Architectuur van het te stichten gebouw zal niet onharmonisch mogen zijn met die der belendende schoolgebouwen.

Het zuidelijk aangrenzende terrein kan geacht worden onbebouwd te blijven; de bestaande houten schutting zal waarschijnlijk door een open hek vervangen worden.

ART. 3.

Het gebouw zal bestaan uit een beganen grond en een verdieping; op beide zal een wandelgang van 3 M. breed toegang moeten verleenen tot de één- en tweekamerbehuizingen, terwijl een poortingang van uit de Krelagestraat den toegang zal moeten geven aan het geheele gebouw. In verbinding met dezen poortingang zal een woning geprojecteerd worden voor den portier,

en dit vervolgens voor te leggen aan de Maatschappij voor Bouwkunst. Tot een plan van Ooms en Kalverboer komt het niet. Op 30 maart 1915 wordt namelijk besloten voor de Karenhuizen een prijsvraag uit te schrijven en de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst te vragen als jury op te treden. In juli 1915 besluit het bestuur de opgestelde voorwaarden door de jury der Karen-

Deze pagina: Omslag en fragment van de prijsvraag van 1916. Collectie Van Alckmaer.

Tentoonstelling
De ingediende ontwerpen worden in juli 1917 voor het publiek tentoongesteld in de Ambachtschool, tegen een toegangsprijs van fl. 0,10 ten gunste van Liefdadigheid naar Vermogen. Uiteindelijk kwamen er 105 bezoekers en werd er fl. 11,30 aan entreegeld ontvangen.

huizen, verbonden aan de prijsvraag, aan de oorspronkelijke architecten mede te delen en met een hernieuwde oproep plannen in te zenden. Een aantal plaatselijke architecten hebben vervolgens hun plan ingediend, maar uiteindelijk zijn al deze plannen door de jury afgewezen. Wel wordt na enige discussie binnen het bestuur op 28 december 1915 besloten de architecten een onkostenvergoeding uit te betalen van fl. 100,-.
De vergadering besluit tevens de ingezonden plannen niet meer te laten veranderen, doch zo als de jury dit aanbeveelt een nieuwe algemeene prijsvraag uit te schrijven in overleg met het hoofdbestuur van de Maatschappij voor Bouwkunst.

Anonieme foto van het ingangsportaal vlak na oplevering. Het ontwerp voor de belettering boven de entree is niet uitgevoerd.

Het daarop volgende jaar is het programma van eisen voor een nieuwe prijsvraag uitgewerkt en wordt op 22 november 1916 besloten een bedrag van fl. 1.000,- prijzengeld beschikbaar te stellen. In die vergadering krijgt de secretaris de opdracht de prijsvraag te publiceren. Het programma van de Openbare Prijsvraag is opvallend gedetailleerd. Zo wordt er gesproken over een wandelgang, op zowel de begane grond als de eerste verdieping, van 3 meter breed, het opnemen van een portierswoning ter hoogte van de poortingang aan de Krelagestraat en om in het centrum van het gebouw een ruimte te ontwerpen voor een eventueel te maken personenlift. Een verhoudingscijfer van het aantal één- en tweekamerbehuizingen wordt vastgesteld van ongeveer 1 op 3, evenals 1 W.C. per 3 woningen, alle aan te brengen buiten de kamers en op zowel de begane grond en verdieping een badgelegenheid te creëren. Ook wordt als voorwaarde het toepassen van betonvloeren opgenomen, in de woningen met kurklinoleum belegd. Tenslotte is gesteld dat minstens 1/3 deel van het totale grondoppervlak onbebouwd moet blijven en de architectuur van het te stichten gebouw niet onharmonisch zal mogen zijn met die der belendende schoolgebouwen.

In december 1916 werd het Programma van de Openbare Prijsvraag voor een woongebouw voor oude mannen en vrouwen gepubliceerd.
De architecten konden hun ontwerp uiterlijk 1 april 1917 indienen bij de voorzitter, dr. J.P.F.A. Noorduyn. De jury voor de prijsvraag bestond uit de architecten J.B. van Lochem, D.F. Slothouwer en

A. Broese van Groenou. De winnaar van de prijsvraag is het architectenduo Johannes Duiker en Bernard Bijvoet. Hun inzending heeft het motto 'Zon'.

Juryrapport

De jury beoordeelde de winnende inzending als volgt: "Het ontwerp is in zijn geheel zeer goed en heeft een prettig intiem karakter. Aan de eischen der economie is in zeer voldoende mate voldaan, (35 tweekamer- en 11 eenkamer behuizingen) zoodat de eventueele uitvoering van dit plan geen bezwaren in dit opzicht behoeft te ondervinden. De architectuur is zeer karakteristiek, met uitzondering van het profiel van het dak, dat slap is; enkele details zijn wat oppervlakkig behandeld". Over de andere inzendingen is weinig bekend, behalve dat deze beduidend minder 'behuizingen' bevatten. Wellicht is het hoge aantal eenheden van Duiker en Bijvoet doorslaggevend geweest bij de uitslag.

Start bouw 1918

In augustus 1917 werd een overheidsbijdrage van fl. 140.000,- aangevraagd voor de bouw van de Karenhuizen, teneinde geheel gereed te zijn zodra de materiaalprijzen weer gedaald zijn. Dan start in het volgende jaar de bouw van de Karenhuizen en de oplevering vond in januari 1920 plaats. Uiteindelijk zijn er 32 tweekamer- en 11 eenkamerbehuizingen gerealiseerd met een huurprijs van respectievelijk fl. 2,- en fl. 3,50 per week. Tevens zijn er 10 toiletten, 1 douche en twee wasruimten, allen collectief, opgenomen.

Het bestuur van VVA had in 1919 ook een commissie tot beheer van de Karenhuizen ingesteld, onder voorzitterschap van de grondlegger van de Karenhuizen,

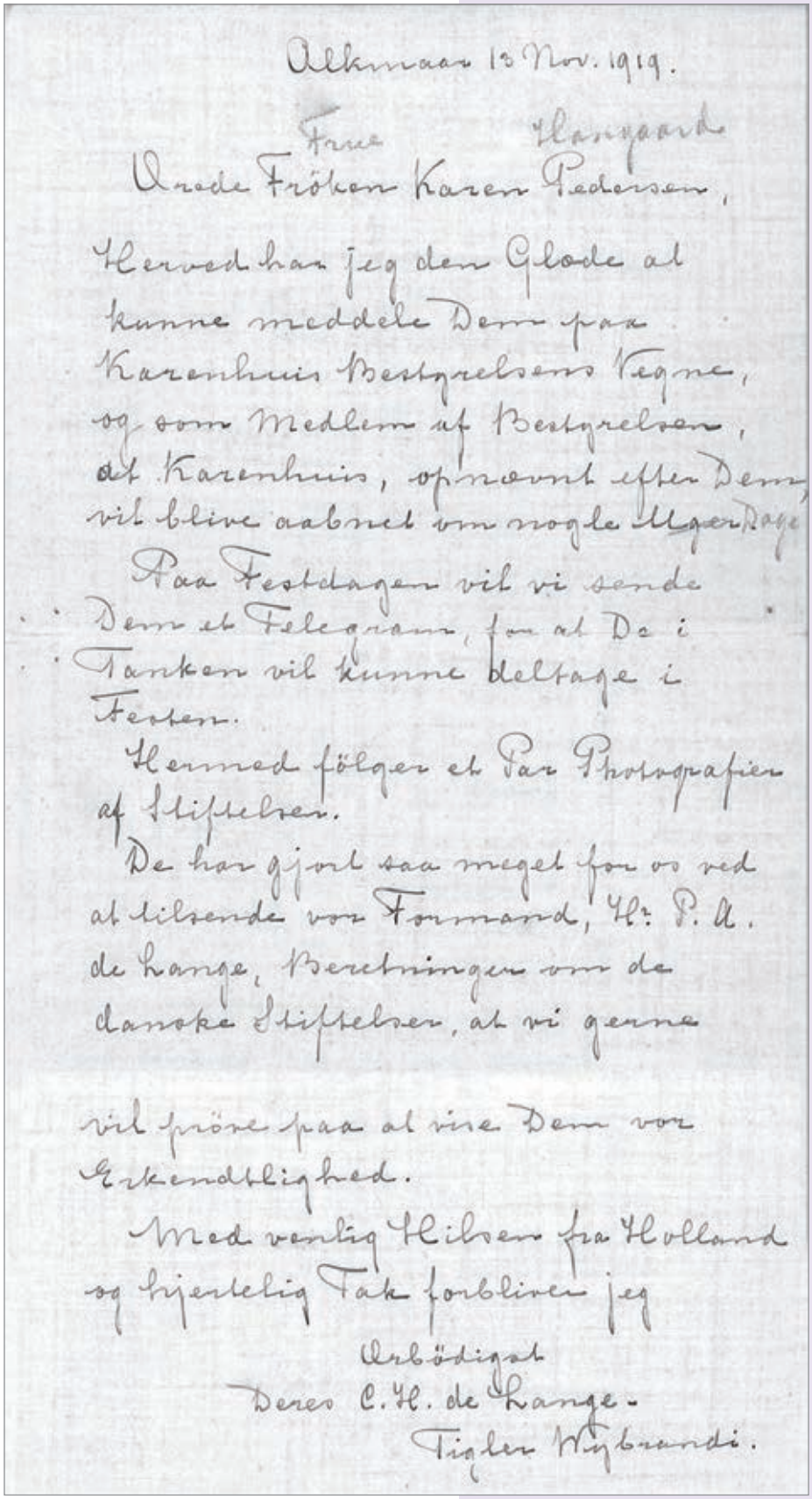

Alkmaar 13 Nov. 1919.

Ærede Frøken Karen Pedersen,

Herved har jeg den Glæde at kunne meddele Dem paa Karenhuis Bestyrelsens Vegne, og som Medlem af Bestyrelsen, at Karenhuis, opnævnt efter Dem, vil blive aabnet om nogle Ugerdage.

Paa Festdagen vil vi sende Dem et Telegram, for at De i Tanken vil kunne deltage i Festen.

Hermed følger et Par Photografier af Stiftelsen.

De har gjort saa meget for os ved at tilsende vor Formand, Hr. P. A. de Lange, Beretningen om de danske Stiftelser, at vi gerne vil prøve paa at vise Dem vor Erkendtlighed.

Med venlig Hilsen fra Holland og hjertelig Tak forbliver jeg

Ærbødigst
Deres C. H. de Lange-
Tiger Wijbrandi.

Brief van mevr. De Lange in het Deens aan mevr. Pedersen. Collectie Van Alckmaer.

Brief aan Karen
Op 13 november 1919 schreef mevrouw C.H. de Lange-Tigler Wybrandi, de vrouw van de secretaris, een briefje aan Karen Pedersen; een citaat: "Hierbij heb ik het genoegen u mede te deelen dat de inrichting der Karenhuizen, dat naar u genoemd is, over eenige weken geopend zal worden. Op den dag der feestelijkheid zal er een telegram aan U afgezonden worden, opdat U in gedachten zult kunnen deelnemen aan de feestelijkheid…"

de heer P.A. de Lange. Deze commissie had tot taak voorstellen te doen over zaken als het gebruik van de zolder, de energievoorzieningen (elektra en gasmuntmeters), brandveiligheid, het leveren van een vuilnisemmer met deksel aan de bewoners en de uitstraling van het gebouw door bijvoorbeeld voor de ramen aan de straatzijde uniforme gordijnen voor te schrijven. Met als resultaat dat de zolder werd bestemd voor bergruimte en wasdroogruimte en er de gemeenschappelijke badcel op de 1e verdieping en een W.C. op de begane grond werden omgebouwd als washok. Ook wordt het eerste conciërge-echtpaar aangesteld, de heer en mevrouw Schuitemaker. Eind 1920 werd op aandringen van mevrouw Schuitemaker een huishoudelijk reglement opgesteld waarop zij zich kon beroepen als de huurders zich niet goed zouden gedragen.

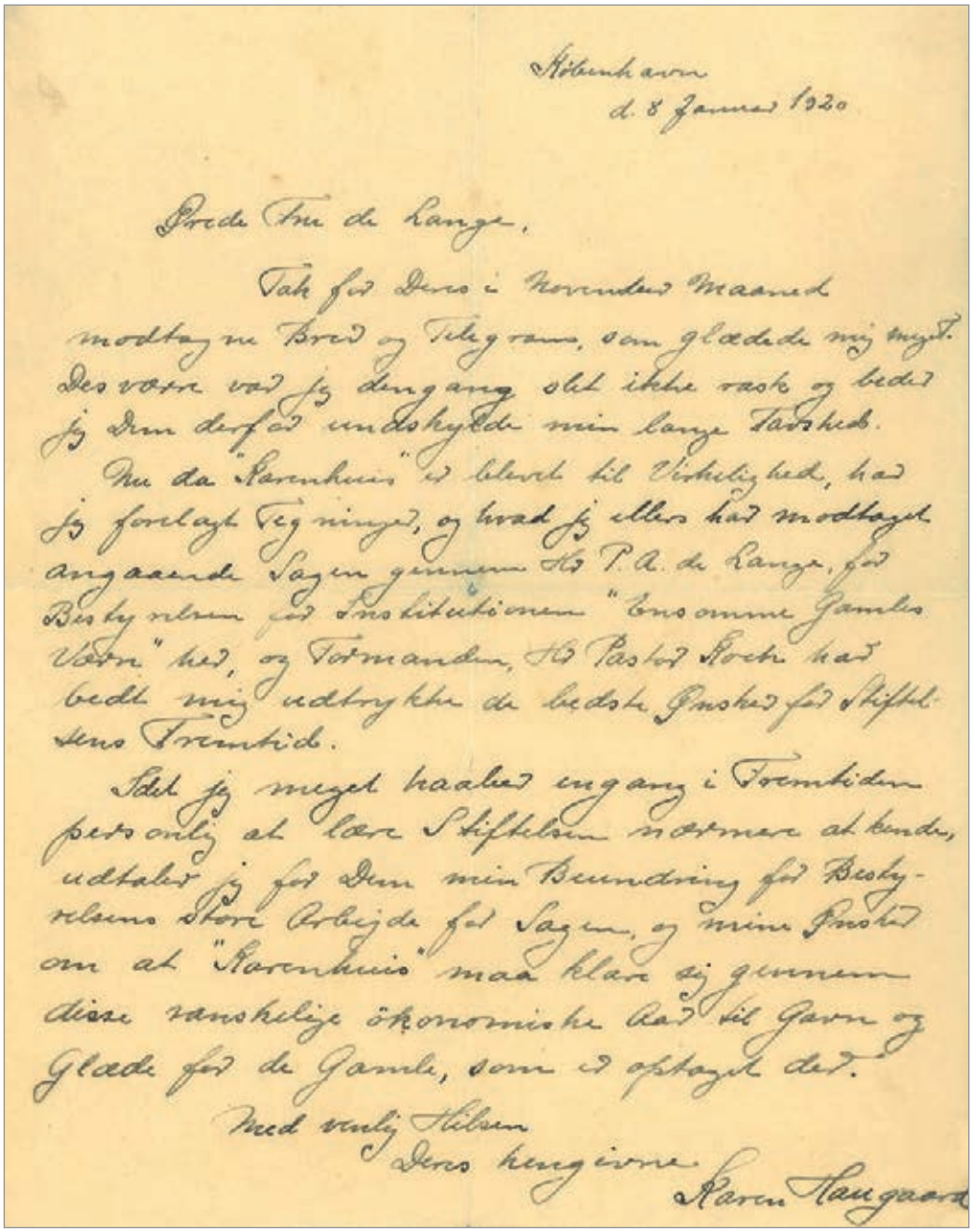

København
d. 8 Januar 1920

Kære Fru de Lange,

Tak for Deres i November Maaned modtagne Brev og Telegram, som glædede mig meget. Des værre var jeg dengang slet ikke rask og beder jeg Dem derfor undskylde min lange Tavshed.

Nu da "Karenhuis" er blevet til Virkelighed, har jeg forelagt Tegningen, og hvad jeg ellers har modtaget angaaende Sagen gennem Hr P.A. de Lange, for Bestyrelsen for Institutionen "Ons oude Gamle Vaern" her, og Formanden, Hr Pastor Roch har bedt mig udtrykke de bedste Ønsker for Stiftelsens Fremtid.

Idet jeg meget haaber engang i Fremtiden personlig at lære Stiftelsen nærmere at kende, udtaler jeg for Dem min Beundring for Bestyrelsens store Arbejde for Sagen, og mine Ønsker om at "Karenhuis" maa blive et gennem disse vanskelige økonomiske Aar til Gavn og Glæde for de Gamle, som er optaget der.

Med venlig Hilsen
Deres hengivne
Karen Haugaard

Boven: Foto Karen Haugaard-Pedersen.
Rechts: Brief van mevr. Pedersen aan mevr. de Lange, 1920. Collectie Van Alckmaer.

Renovatie 1967 en 1975
In 1967 is de buitenzijde van het Karenhuis gedeeltelijk vernieuwd. Onder begeleiding van VVA zijn de werkzaamheden uitgevoerd door leerlingen van de Ambachtschool, dan inmiddels L.T.S. Belangrijke details zijn daarbij verloren gegaan. Zo is de entree gewijzigd, de ramen vervangen door isolerende beglazing waarbij de roedeverdeling is

Duiker & Bijvoet
In 1913 studeerden de studiegenoten Duiker (1890-1935) en Bijvoet (1889-1979) af als bouwkundig ingenieur. In 1916 startten zij in Den Haag hun eigen hun eigen architectenbureau. Het was in datzelfde jaar dat zij de prijsvraag voor de Karenhuizen in de wacht sleepten. Het was de eerste winnende inzending van vele die zouden volgen. Hun werk valt onder de noemer Nieuwe Zakelijkheid of Het Nieuwe Bouwen. Samen ontwierpen zij Rijksacademie Amsterdam (1918) en Villapark Meer en Bosch te Kijkduin (1923).
De zakelijke samenwerking van het duo duurde tot 1925, de vriendschap bleef tot de vroegtijdige dood van Duiker. Duiker heeft innovatieve gebouwen op zijn naam staan, zoals het Sanatorium Zonnestraal in Hilversum (1928), De Openluchtschool (1930) en magazijn Winter in Amsterdam (1934). Samen met een betonspecialist realiseerde hij Nederlands eerste flatgebouw (1929, Den Haag). Zijn laatste werk was het Hotel Gooiland in Hilversum, dat Bijvoet na zijn dood voltooide. Bijvoet zette zijn carrière voort in Frankrijk, waar zijn gebouwen relatief anoniem zijn gebleven. Toen hij na WOII terugkeerde ontwierp hij met name flats in Amsterdam. Later, gefascineerd door de problematiek van akoestiek, ontwierp hij diverse grote theaterzalen in Nederland o.a. in Nijmegen, 1961.

Boven: Aanzicht 2009, vóór de restauratie.
Onder: Het Karenhuis anno 2011.
Collectie Van Alckmaer.

Van Alckmaer voor Wonen
Woningstichting Van Alckmaer voor Wonen is in 1907 opgericht als Vereniging voor Volkshuisvesting "Alkmaar". Naast de primaire taken als woningstichting, is Van Alckmaer actief in het instandhouden, beheren en verwerven van monumentaal vastgoed. Van Alckmaer heeft 103 monumentale panden in haar bezit, waarin 176 woningen en 19 bedrijfspanden zijn ondergebracht. Begin 2011 heeft Van Alckmaer van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed de status van Aangewezen Organisatie voor Monumentenbehoud verkregen.

De entree na de renovatie van 1967.
Collectie Van Alckmaer.

verwijderd. Een grootschalige renovatie vond plaats in 1975. De toen genoemde 'rehabilitatie' is ontworpen door architect C. Keesman, die overigens in 1956 ook de Ambachtsschool had verbouwd. Onder Keesman zijn de gangen versmald door de woningen aan de gangzijde te vergroten ten behoeve van privé toilet en douche. Er is een lift geplaatst op de door architect Duiker reeds gereserveerde plaats. Een groot aantal schoorstenen, alsmede de prominente dakkapel met klok, zijn verwijderd. Door het laten vervallen van de collectieve toiletten, washokken en badcellen, ontstonden er 39 woningen. De oorspronkelijke doelgroep, oude mannen en vrouwen, bejaarden genoemd, bleef gehandhaafd. Deze renovatie werd uitgevoerd door bouwbedrijf Kakes B.V. uit Zaandam, toevalligerwijs ook het bouwbedrijf van de restauratie en herbestemming 2010-2011.

Van herbezinnen naar herbestemmen
Eind jaren negentig van de vorige eeuw stagneerde de verhuurbaarheid van de relatief kleine woningen. Dit had enerzijds te maken met de bescheiden afmeting van de wooneenheden en anderzijds met het comfort. De woningen waren klein, vochtig, tochtig en niet bepaald geluidsarm. Toch was de sfeer binnen het woongebouw dusdanig dat de bewoners, ondanks de ongemakken, zich thuis voelden en alleen bij onvoorziene omstandigheden genoodzaakt waren de woning te verlaten. De grootte van de woningen en de voor buitenstaanders enigszins benauwde sfeer maakte de verhuur van leegkomende woningen steeds lastiger. De moderne senior verlangt immers meer privacy en een ruime comfortabele woning.

Van Alckmaer zat in een lastig pakket. Aan de ene kant veel respect voor de zittende bewoners die over het algemeen op leeftijd waren (gemiddelde leeftijd 69 jaar, waarvan 40% ouder dan 75 jaar) en aan de andere kant de noodzaak om het Karenhuis aan te passen aan de huidige eisen en klantwensen. Een mutatiegraad van gemiddeld 12% per jaar met een oplopende frictieleegstand maakte de noodzaak om de knoop door te hakken

De oorspronkelijke hoofdingang en de dakkapel met klok zijn bij de herbestemming gereconstrueerd.

onvermijdelijk. Om het proces zo zorgvuldig mogelijk te laten verlopen is vanaf 2002 met regelmaat met de bewonerscommissie overlegd. Daarnaast waren veel individuele gesprekken met bewoners noodzakelijk. Niet onvermeld mag blijven de inzet van de laatste huismeester van het Karenhuis, mevrouw Thea Roetink. Zij heeft veel gesprekken gehad met bewoners om hen gerust te stellen en te overtuigen dat het verhuistraject met alle zorgvuldigheid zal plaatsvinden. In 2002 is Van Alckmaer gestart met de ideevorming over de herbestemming van het zo karakteristieke Karenhuis. Uiteindelijk zijn de bewoners, naar volle tevredenheid, in een relatief korte periode eind 2005 verhuisd naar een nieuwe woning, dan wel een verzorgingstehuis. Herbestemming is thans een actueel onderwerp en maakt zelfs deel uit van het regeerakkoord van kabinet Rutte. Toch is het op zich niet nieuw.

Toen Van Alckmaer met de ideevorming over een nieuwe functie Karenhuis begon, was de term herbestemming zeker geen modewoord, maar werd in wezen hetzelfde gedaan. De vraag was: hoe kunnen we met behoud en zelfs de reconstructie van de monumentale aspecten, het Karenhuis weer een nieuwe bestemming geven.
Immers de oorspronkelijke bestemming, bejaardenhuis, sloot door de eerder beschreven aspecten niet meer aan bij de

Om de zolder te gebruiken voor dagbesteding en kantoren zijn lichtstraten in de kap aangebracht.

eisen en wensen van deze tijd. Dit maakt een exploitatie na restauratie binnen de bestaande contouren onverantwoord. Het vinden van een nieuwe bestemming was dus een logisch gevolg.

De gangen zijn over de volle breedte behouden.

De eerste vraag die beantwoord moest worden was: welke monumentale aspecten worden behouden, gerestaureerd en gereconstrueerd. Vanzelfsprekend start de planvorming dan bij de basis: hoe was het gebouw van oorsprong opgezet, welke details spreken aan en welke details zijn om toen moverende redenen in de jaren 1970 verdwenen.

Een belangrijk item binnen het programma van 1916 was de breedte van de gangen (3 meter). Verder waren zaken als raamoverstekken, roedeverdeling, de schoorstenen en niet te vergeten de entree (hoofdingang) met de dakkapel inclusief klok kenmerkend. Ook waren de drie tuinen toen al ingericht als stadstuin met bankjes. Een opvallend aspect van het Karenhuis is de grote zolder over de volle lengte en breedte van het gebouw. Hoewel het niet is te achterhalen, bestaat de indruk dat architect Duiker deze heeft ontworpen met het idee er ooit een woon- of bedrijfsfunctie in te kunnen realiseren. Als de zolder gebruikt gaat

worden, dan zal er dus voldoende daglicht in moeten worden gecreëerd.
Een ander groot vraagstuk was: wat was de filosofie van het bestuur van de Vereniging voor Volkshuisvesting 'Alkmaar' met betrekking tot de Karenhuizen. Uit de bestuursvergadering van 14 januari 1914 valt, vrij vertaald, op te maken dat op de locatie woningen moeten worden gerealiseerd in combinatie met huisvesting voor een bijzondere doelgroep. Toentertijd is gekozen voor het Deens concept, aangereikt door Karen Pedersen.

Van Alckmaer heeft een duurzame samenwerking met Noorderhaven, inmiddels onderdeel van 's Heeren Loo Noord-Nederland. Samen met deze organisatie zijn reeds een aantal projecten gerealiseerd voor het huisvesten van mensen met een verstandelijke beperking, onder meer in Schagen en Koedijk. Het lag dus voor de hand om te onderzoeken of het Karenhuis geschikt kon worden gemaakt voor individuele woningen in combinatie met groepswonen voor mensen met een beperking. Herbestemmen is niet alleen kijken naar de toekomst, maar wanneer het enigszins kan, ook een blik werpen op het verleden door vooral de 'waarom-vraag' te stellen.

De oorspronkelijke kleuren in de gang verklaren het thema dat Duiker en Bijvoet aan hun ontwerp gaven: ' Zon'.

Op zolder zijn onder andere kantoren ingericht.

Planvorming
Het idee was geboren, de uitwerking kon beginnen. In 2002 vonden de eerste gesprekken plaats met Noorderhaven en deze organisatie was meteen enthousiast. Het programma van eisen liet niet lang op zich wachten en in 2003 vonden ook de eerste gesprekken plaats met het college Bouw Ziekenhuisvoorzieningen. Van Alckmaer ging naarstig op zoek naar een architectenbureau. Voorwaarde was ervaring in restaureren en affiniteit met het oeuvre van Duiker en de be-

Het trappenhuis in haar oorspronkelijke kleuren geeft het interieur een opvallend aanzicht.

oogde brede doelgroep. De keus viel op architectenbureau Klous+Brandjes uit Haarlem, gezien de ervaring met restaureren (ondermeer de Stadstimmerwerf in Alkmaar) en de zorgsector (Spaarne Ziekenhuis Haarlem). De affiniteit met Jan Duiker was een open deur gezien de handtekening die deze architect in Nederland heeft achtergelaten. Jan Duiker heeft enorm veel respect en waardering onder zijn vakgenoten. Als constructeur was Pieters Bouwtechniek uit Haarlem geselecteerd. Het team was gevormd en het werk kon nu echt beginnen.

Op basis van de genoemde uitgangspunten werd het concept snel helder. In de linkervleugel woningen samenvoegen

tot volwaardige appartementen voor een brede klantgroep, in een gevarieerde prijsklasse. In de rechtervleugel groepswoningen voor 12 cliënten, rolstoel toegankelijk en voorzien van de nieuwste technieken op het gebied van domotica en voorzieningen. Voorts was het van belang om ook de zolder een passende gebruiksfunctie te geven. Zowel Van Alckmaer als Noorderhaven wensten een logeerwoning. Daarnaast was het voor Noorderhaven essentieel dat er dagbestedingsruimten werden gerealiseerd voor zowel inwonende cliënten, als cliënten uit de omgeving.

De zolder is qua grootte uitermate geschikt om deze functies te organiseren. Er moest natuurlijk wel daglicht worden gecreëerd. Uiteindelijk is dit geslaagd door in de nok van de zolder lichtstraten te ontwerpen en de dakkapel weer terug te brengen met een opening voor daglicht. Door de lift te verplaatsen naar de hoek van het gebouw en in de andere hoek een nieuwe lift op te nemen ontstond er op zolder voldoende mogelijkheden om meerdere functies te integreren. Deze is dan ook optimaal benut met de realisatie van een dagbestedingsruimte, kantoren voor Noorderhaven, toiletten, twee logeerwoningen, bergingen voor de woningen en een verhuurbare kantoorruimte. De zolder is hierdoor optimaal benut. Zowel de woningen op de begane grond als het deel van Noorderhaven hebben de beschikking over een privé dan wel collectieve tuin. Ook de verloren gegane details zijn in het nieuwe ontwerp weer opgenomen. Gelijktijdig met de ontwerpfase is ook het bouwfysisch onderzoek gestart. Daaruit bleek dat de fundering moest worden hersteld en dat er maatregelen noodzakelijk waren ter verbetering van het binnenmilieu. Ook was op grote schaal betonherstel noodzakelijk.

Door het optimale gebruik van het totale gebouw, het reconstrueren van details en het vernieuwen van de hoofdentree in lijn met de oorspronkelijke door Duiker ontworpen entree, was zowel Monumentenzorg Alkmaar als de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed over het totaalplan enthousiast. Enkele discussiepunten wer-

Een van de drie binnentuinen gelegen aan de achterzijde.

Arie Kepplerprijs 2011
In de categorie Cultuur Historisch Erfgoed is de restauratie en herbestemming van de Karenhuizen genomineerd voor de Arie Kepplerprijs. Deze prijs wordt eens per twee jaar door de Welstandszorg Noord-Holland uitgereikt aan een initiatief met hoge ruimtelijke en culturele kwaliteiten. De prijs in deze categorie ging op 1 juli 2011 naar de verbouwing en uitbreiding van de Dr. Rijk Kramerschool te Amsterdam van Kodde Architecten en Martijn van der Hijden architect. Andere genomineerde was de Hermitage te Amsterdam van Hans van Heeswijk architecten. In dit gezelschap is het een nominatie waar zowel het architectenbureau Klous+Brandjes, als opdrachtgever Van Alckmaer, trots op mogen zijn.

den vrij snel opgelost en niets stond een start van de restauratie meer in de weg. Het proces van planvorming heeft uiteindelijk 7 jaar geduurd voordat er in 2008 kon worden gestart met de aanbesteding. De restauratie/herbestemming is uiteindelijk meervoudig aanbesteed, waarna de restauratie aan Bouwbedrijf Kakes is gegund. De restauratie is eind 2009 gestart.

Restauratie en nieuw gebruik
In het voorjaar 2009 is eerst gestart met het pellen van het gebouw, de sloopwerkzaamheden. Ondanks het uitgebreide bouwfysische vooronderzoek werd er toch nog meer betonschade geconstateerd en bleek het metselwerk van de binnenbladen van de spouwmuren op grote delen te zijn vergaan. Dit betekende dat het metselwerk van de spouwmuur voor de volle lengte en breedte van het gebouw moest worden vernieuwd. Dit laatste blijkt veroorzaakt door een 'onjuiste' samenstelling van de voegspecie: een fikse tegenvaller niet alleen qua planning, maar ook financieel

als post onvoorzien meerwerk. Overigens is helaas gebleken dat meer werk van Duiker, onder meer Zonnestraal in Hilversum, met vergelijkbare problemen zijn geconfronteerd. Toch wordt hij alom geprezen voor zijn moed om voortdurend nieuwe technieken en producten toe te passen, zoals in dit geval gewapend beton. Zonder te experimenteren komt de bouwwereld en architectuur niet tot nieuwe hoogtepunten. Ook VVA en haar rechtsopvolger Van Alckmaer experimenteren en innoveren. VVA deed dit door al in 1916 betonvloeren voor te schrijven in de prijsvraag en Van Alckmaer nog recentelijk bij de restauratie van woningen in de Uitenboschstraat die zij heeft aangesloten op de restwarmte van de locale Huisvuilcentrale ten behoeve van verwarming en tapwater.

Om de aanzienlijke grootschalige restauratie financieel mogelijk te maken zijn door Van Alckmaer meerdere subsidiebronnen aangeboord. Uiteindelijk heeft dit geleid tot overheidsubsidies van ondermeer het Ministerie van Onder-

Boven: Ook het achterom is zorgvuldig hersteld.
Onder: Het verglaasde hijshuis geeft licht aan de zolder.

wijs, Cultuur en Wetenschappen, onder aanbeveling van het Ministerie van Wonen, Wijken en Integratie.

Behoudens de genoemde tegenvaller is de restauratie goed verlopen. Tijdens het werk kwamen onverwachte vraagstukken naar boven die in goed overleg met Monumentenzorg van de gemeente Alkmaar zijn opgelost. Zoals bijvoorbeeld de kleurstelling van het gebouw. Op basis van het kleurenonderzoek zijn de originele kleuren, ooit door Duiker en Bijvoet bedacht, weer teruggebracht. Nu is het ook duidelijk waarom dit architectenduo het ontwerp het thema 'Zon' heeft meegegeven.

Het resultaat
Op 25 mei 2011 vond het opleveringsfeest plaats. Bij die gelegenheid toonden de bewoners, zowel de huurders van Van Alckmaer als die van 's Heeren Loo, zich zeer tevreden. We kunnen spreken over geschiedenis, ontwerp, herbestemming of restaureren, maar waar het uiteindelijk om gaat is dat de bewoners en gebruikers het naar hun zin hebben, of zoals het bestuur van VVA in 1919 liet noteren:

"Het ruime gebouw, dat van buiten gezien met de betrekkelijk lage ramen in de groote muurvlakten eenigzins den indruk wekt van weinig licht, is van binnen door de groote beneden- en bovengangen, ruime trappen, de aardige zitjes bij de ramen aangebracht, de vroolijke kleuren waarin het geheel geschilderd is, zoo vriendelijk en fleurig dat voorzeker verwacht mag worden dat de bewoners zich thuis zullen voelen in zulk een aangename omgeving".

De zon is in de Karenhuizen teruggekeerd.

De huidige belettering aangebracht in 2011 naar ontwerp van Duiker en Bijvoet. Deze letters waren eerder niet uitgevoerd. Collectie Van Alckmaer.

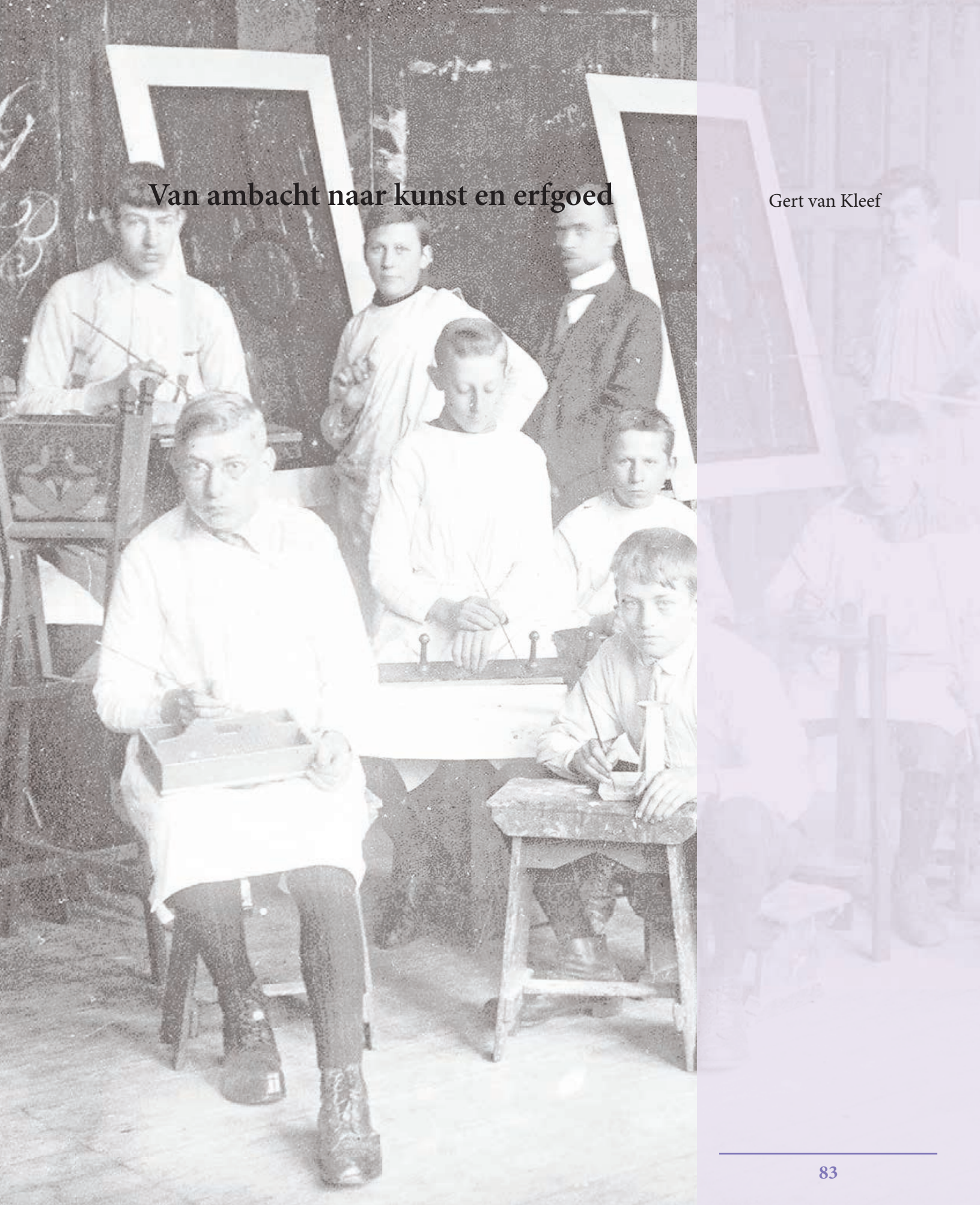

Van ambacht naar kunst en erfgoed

Gert van Kleef

Van ambacht naar kunst en erfgoed

In 1912 verrees langs de Bergerweg, aan de rand van het Zocherkwartier, de markante Ambachtsschool. Het gebouw verloor enkele jaren geleden zijn onderwijsfunctie en heeft inmiddels een nieuwe openbare bestemming gekregen. Voor de nieuwe functie is een aanbouw afgebroken, werd oude schoolgebouw inwendig verbouwd en zijn onderdelen van interieur en casco gerestaureerd.

Aanleiding tot herbestemming

In het schooljaar 2007-2008 werd duidelijk dat de voormalige Ambachtsschool aan Bergerweg 1 op den duur geen functie meer zou hebben voor het onderwijs. De laatste gebruiker van het gehele complex, het Willem Blaeu College, was vertrokken en het gebouw werd nog maar gedeeltelijk gebruikt voor scholen die vanwege renovatie of nieuwbouw tijdelijk moesten worden ondergebracht. Het gebouw van meer dan 10.000 vierkante meter werd niet langer efficiënt gebruikt. Daarnaast speelde dat het langdurig gebruik zijn sporen had achtergelaten, dat allengs zichtbaar werd in de staat van het interieur en de technische installaties.

Aangezien het historische deel van het complex beschermd gemeentelijk monument is, werd herbestemming de logische volgende stap. De gemeente had, als eigenaar van het gebouwencom-

Prentbriefkaart met de Ambachtsschool gezien vanaf de Watertoren, gemaakt tussen 1913 en 1917.

Prentbriefkaart door Strikkers uit de periode 1925-1934.

plex, al eerder over de herbestemming nagedacht. Zo was het opgenomen in een afstudeeropdracht waarin een groot deel van de gebouwen zou worden herbestemd tot jongerenwoningen. Uiteindelijk is gekozen voor een publieksfunctie, dat tegelijk een impuls gaf aan het omliggende Zocherkwartier,

Toevallige herbestemming

Het vraagstuk welke bestemming het grote pand zou kunnen krijgen werd eigenlijk bij toeval beantwoord. Op dat moment zochten namelijk verschillende partijen naar nieuwe huisvesting. Onder andere het Regionaal Archief Alkmaar en het Archeologisch Centrum Alkmaar. De beide op historie gerichte instellingen kampten met te weinig depotruimte en vormen een logische koppeling onder één dak.

Min of meer bij toeval kwam de gemeente Alkmaar ook in contact met de gefuseerde instellingen Kunst en Cultuur Noord-Holland en Cultureel Erfgoed Noord-Holland. Zij zochten vanuit Haarlem naar een gezamenlijke huisvesting en hadden belangstelling voor Alkmaar. In later stadium werd ook aan de Kunstuitleen Alkmaar onderdak geboden. Uit deze samenloop van omstandigheden ontstond de gedachte om in de Ambachtsschool een Centrum voor Kunst en Erfgoed te vestigen. De partners op het gebied van kunst en erfgoed zouden elkaar kunnen ondersteunen bij uitvoering van taken en zouden samenhang kunnen bereiken bij het opzetten van gezamenlijke initiatieven zoals tentoonstellingen en publieksactiviteiten. De instellingen zouden de krachten

Prentbriefkaart met zicht op de Bergerweg, gezien vanaf het spoorwegtalud met rechts de Ambachtsschool en links de Watertoren. J. H. Schaefer, tussen 1913 en 1920.

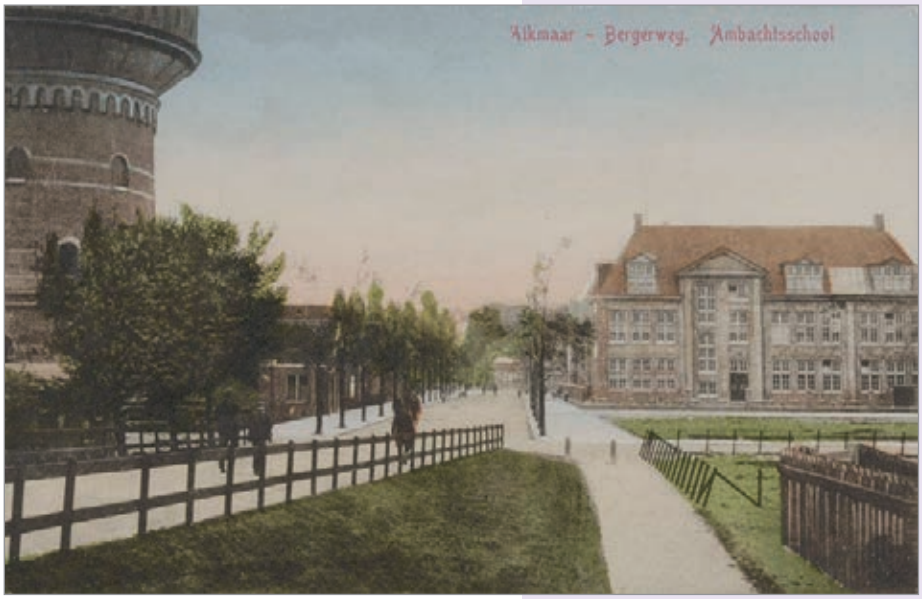

Deze pagina: De trapopgang in de centrale hal, voor en na de restauratie.
Foto J. Elsinga.

Hiernaast: Klassenfoto van de schilders-gezellen, ca. 1922.

kunnen bundelen op deze prominente locatie, aan de rand van de binnenstad.

Voorgeschiedenis
In de laatste decennia van de 19e eeuw kende ons land veranderingen in het onderwijs, waaronder de invoering van de leerplicht. Er ontstonden nieuwe schooltypen; voor de Alkmaarse meisjes de Huishoud- en Industrieschool in de Emmastraat en voor jongens de Ambachtsschool.
Al in 1893 kende onze stad een Ambachtsschool voor Alkmaar en Omstreken, gelegen op hoek van de Nieuwesloot en de Doelenstraat. Het onderwijs was er ten eerste op gericht om jongens op te leiden tot vakbekwame ambachtslieden.

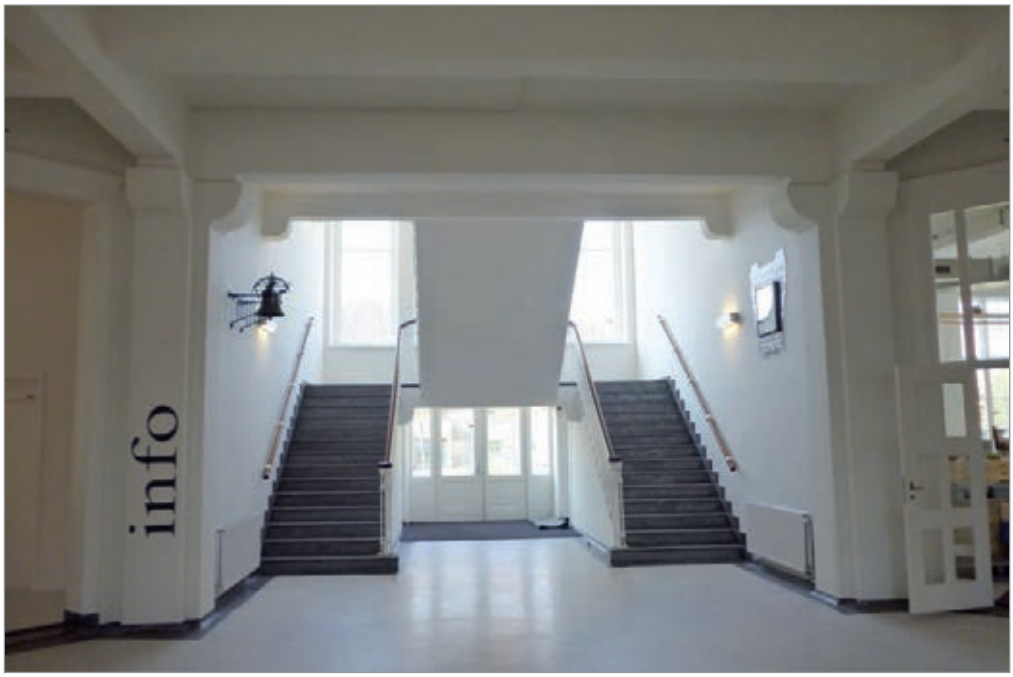

Voorwaarden voor hergebruik
Het oude schoolgebouw moet ruimte bieden aan een lange lijst van eisen van de vier nieuwe gebruikers, zodat zij volwaardig hun bedrijf kunnen voeren:

- *Kantoren*
- *Depot en studiezaal Archief*
- *Depot Archeologisch Centrum*
- *De 20 starterwoningen*
- *Tentoonstellingsruimte*
- *Publieksruimte Kunstuitleen*
- *Dagrestaurant*

Het gebouw blijkt uiteindelijk niet te kunnen voldoen. Daarom wordt het achterste deel, dat later is aangebouwd, gesloopt en brengt nieuwbouw de oplossing.

Toen het gebouw te klein werd, verrees een nieuwe school aan de Bergerweg, dat in 1913 werd betrokken.

Het voorgebouw aan de Bergerweg is in 1911-1912 in opdracht van de 'Vereniging van de Ambachtschool Alkmaar en omstreken' gezamenlijk ontworpen door de Hilversumse architect J.W. Hanrath en architect P.N. Leguit uit Alkmaar. Hanrath is een landelijk bekende architect vanwege zijn markante villa's. Het oeuvre en de bekendheid van Leguit strekt zich met name uit tot in Noord-Holland.
Op 15 december 1910 kreeg Leguit de uitnodiging van het gemeentebestuur om als bouwkundige voor de gemeente als begeleider van de bouw op te treden. Zijn onkosten zouden door 'De vereniging van de Ambachtschool en omstreken' worden betaald. Op 22 december ging Leguit hiermee akkoord en op 18 mei 1911 wordt de voorbereidingsfase afgerond in een vergadering met Leguit, Hanrath en de nieuwe schooldirecteur H. van der Heij. Bij deze gelegenheid wordt tevens de aanbesteding voorbereid.

De laagst biedende aannemers, de firma F.H. Ringers en zoon en R.K. Koppen en zoon uit Westgraftdijk krijgen de uitvoering toegewezen voor een bedrag van fl. 217.000. De ontwerpen van de beide architecten zijn gezamenlijk ondertekend. Op 17 juni en 13 juli 1911 wordt de bouwvergunning verleend. Twee jaar later, op 25 April 1913 wordt de school voor het eerst geopend.

De ambachten
De opleiding was vooral gericht op het ambacht en minder op het intellectuele vlak. Daarvoor was de Gemeentelijke Burgeravondschool bedoeld, die in hetzelfde gebouw was ondergebracht. De jongens konden overdag de ambachtslessen volgen en in de avonduren hun algemene ontwikkeling vergroten. Overdag werd onder meer les gegeven in timmeren, schilderen, smeden, schoen- en kleermakerij. Later werd de opleiding aangepast aan wetenschappelijke ontwikkelingen en kon men zich bekwamen in rijwiel- en motorrijtuig- en auto techniek, elektriciteit, gasfitten, typografie en het machinistenvak. Door uitbreiding met deze nieuwe vakken werd het oude gebouw in de binnenstad te klein.

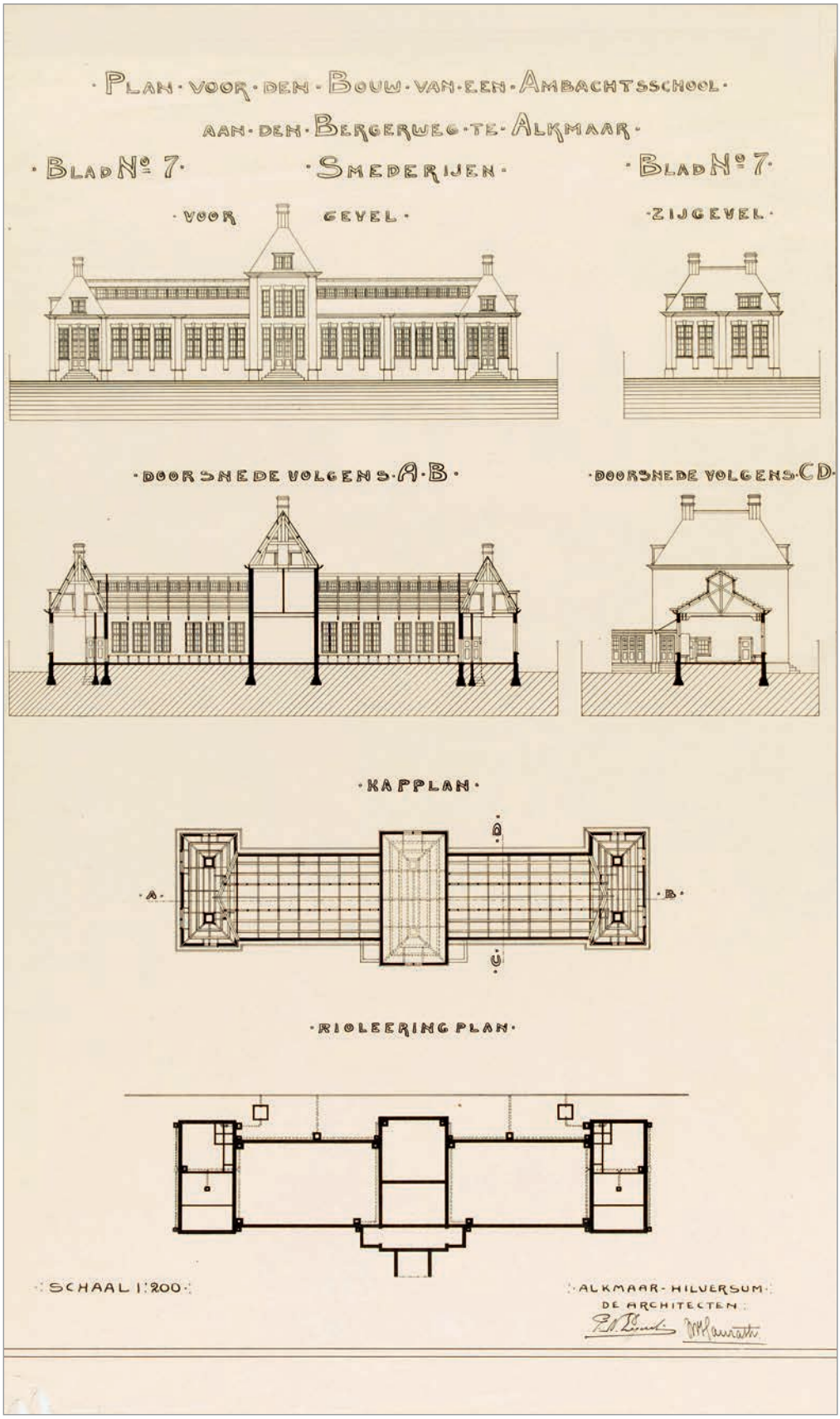

Ontwerptekening van de Ambachtsschool en hiernaast de plattegrond van de begane grond. P.N. Leguit, ca. 1912.

Het gebouw is met de voorzijde langs de Bergerweg gelegen. De overige gevels worden omgeven door de Zocherstraat, Krelagestraat en de Staringstraat, deze straten werden aangelegd na ingebruikname van de school.

Het schoolgebouw
Het oorspronkelijke hoofdgebouw aan de Bergerweg had een symmetrisch grondplan met in- en uitspringende bouwvolumes met twee bouwlagen en een kapverdieping. Het gebouw is opgetrokken in de stijl van het traditionalisme met een heroriëntatie op het neoclassicisme. Deze stijl was in die tijd gangbaar bij de bouw van openbare scholen, hoewel de modernere Jugendstil ook wel werd toegepast. Een centrale entree liep uit op een vestibule met toegang tot een 8-hoekige hal vanwaar links en rechts gangen naar de vleugels liepen. Hierin waren met name de praktijklokalen ondergebracht. De tweede verdieping bevatte onder andere drie klassen

De fundering van de Ambachtsschool in aanleg in 1912. Linksachter de Stationsweg, rechts het Scharlo. Knipsel uit Gezinsblad van het Nieuws.

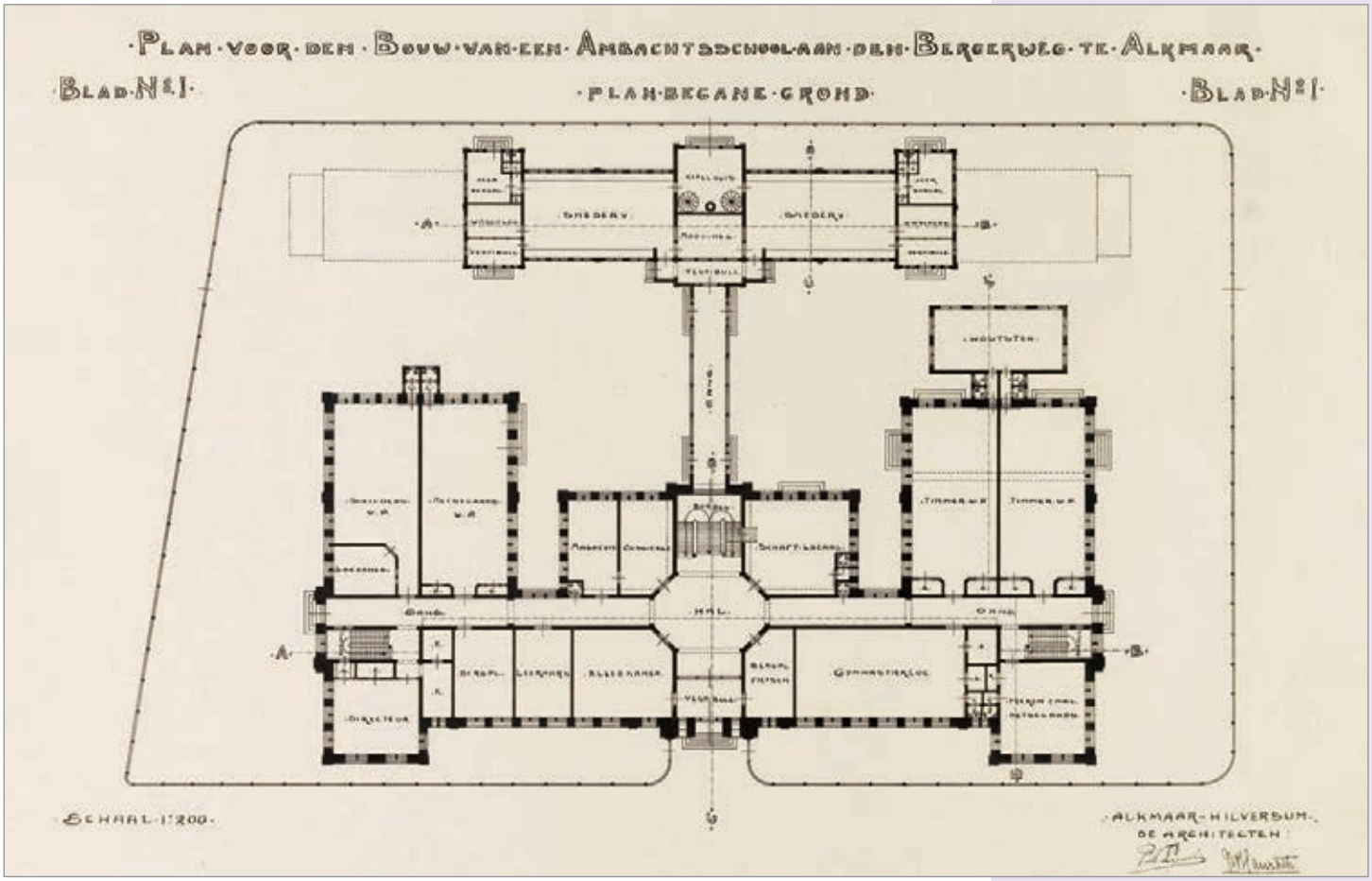

Leerlingen van de bakkerijklas poseren tijdens het Acht Oktoberfeest vol trots met hun product. Foto P. Delemarre, 1932.

voor de Mulo (meer uitgebreid lager onderwijs) en theorielokalen voor het ambachtsonderwijs. Vanuit de hal liep onder de trap door naar een vrij liggende gang naar de achter het hoofdgebouw gelegen smederij.

Bouwactiviteiten

In 1922 is de smederij in dezelfde bouwstijl uitgebouwd met rechts een bankwerkerij en links een smederij. De stokerij, eveneens in dezelfde bouwstijl, was een jaar daarvoor waarschijnlijk door architect Hanrath als voorbouw aan de smederij geplaatst. In 1931 wordt door architect A. Fledderus langs de Staringsraat op een langgerekt, nagenoeg rechthoekig grondplan een werkplaats met één bouwlaag en een kapverdieping in dezelfde stijl ontworpen voor machinale houtbewerking en timmerwerk. Dezelfde architect zorgt ook in de jaren daarna voor de aanbouw van een garage, een fietsenberging en het ophogen van de werkplaats met een verdieping. Hierdoor heeft deze vleugel aan de Staringstraat de aan het hoofdgebouw gelieerde bouwstijl verloren. In 1923 geeft de vereniging van de 'Ambacht-

Anonieme foto van de Acht Oktober optocht van 1934, met op de wagen werk uit de smederij van de Ambachtsschool.

school Alkmaar en omstreken', opdracht tot het bouwen van een conciërgewoning op een hoek van het schoolterrein. De Alkmaarse architect Johannes van Reijendam krijgt de opdracht. Van Reijendam was voordien, van 1916 tot 1923, directeur van de Ambachtsschool maar was door ziekte gedwongen dit werk neer te leggen.
Hij bleef wel actief in het bestuur van de vereniging en als architect. De conciërgewoning verrees op de hoek Bergerweg-Staringstraat, in een traditionalistische bouwtrant die refereert aan de bouwstijl van de school. Inmiddels is ook deze woning geplaatst op de gemeentelijke monumentenlijst.

Onder architect C. Keesman vond in 1956 een volgende grote verbouwing plaats. Hierbij werden ondermeer alle houten kruiskozijnen vervangen door stalen kozijnen en is op de plaats van de smederij aan de Krelagestraat een tweelaags bouwvolume met praktijklokalen in de Wederopbouwstijl opgetrokken. In dit gebouw wordt tevens een tweede belangrijke ingang naar de school opgenomen.

Links naast de trapopgang hangt nog de koperen schoolbel, tussen versierde smeedijzeren houders. Foto J. Elsinga.

In de jaren 1980 en 1990 vinden de laatste grote veranderingen plaats. De binnenplaats tussen het hoofdgebouw en de Wederopbouwvleugel komt op de 1e verdieping een kantine op een staalconstructie. Alle stalen kozijnen aan de voorzijde worden vervangen door houten kozijnen zonder roedeverdeling.

Ambachtelijke details
Na deze bouwactiviteiten zijn nog vele oorspronkelijke elementen bewaard gebleven. Deze zijn uiteraard ook in de recente herbestemming opgenomen. Zo hangt boven de voordeur nog de hardstenen naamplaat boven de voordeur met de onder elkaar geplaatste tekst: 'Ambachtsschool / Burger Avondschool'. Ook in het interieur zijn nog kenmerkende details uit de bouwtijd aanwezig.

Detail van een trappaal in de hal.

Zoals de vloeren in hal en gangen op alle niveaus van lichtgrijs terrazzo met een zwarte omranding, en de twee-armige bordestrap met langs de muren eiken gelakte ronde leuningen hangend in stevige ijzeren ronde leuninghouders. Deze zijn geplaatst tegenover ijzeren spijlen traphekken die afgerond de hoeken omlopen. De toegangen naar de diverse gangen in de hal zijn origineel, compleet met kapitelen.

Besluit tot sloop

Voor de vier inwonende organisaties wordt een programma van eisen opgesteld, dat op verzoek van de gemeenteraad wordt uitgebreid met 20 starterswoningen. Naast de functionele eisen wordt in het programma opgenomen dat het betrekkelijk gesloten karakter van het gebouw moet worden omgezet in een open karakter.
Voor de begeleiding van het project het bureau Complan uit Eindhoven geselecteerd. Complan komt tot de conclusie dat het Programma van Eisen niet is te realiseren in de bestaande bebouwing. Hoewel er met name waarde wordt gehecht aan de Wederopbouwgevel, toegevoegd in 1956 aan de Krelagestraat, wordt besloten alleen het gedeelte dat als monument is aangewezen te behouden en alle overige gebouwen te slopen. Dat betekent dat alleen het oorspronkelijke hoofdgebouw aan de Bergerweg uit 1911-1912 zou blijven staan, zonder de al eerder verloren gegane smederij aan de Krelagestaat uit die zelfde periode. Op de plaats van de te slopen panden zou dan nieuwbouw komen, voor depots en woningen.

Basis voor restauratie en herbestemming

Via een prijsvraag krijgt het architectenbureau AGS, met als hoofdarchitect Mark Feron, de opdracht. Feron hanteerde bij de restauratie en herbestemming van het hoofdgebouw een aantal basis-

Achtergevel na afbraak van de vleugel uit 1956. Foto J. Elsinga.

gedachten, die nagenoeg alle in praktijk zijn gebracht. Zoals vaak bij restauraties en zeker bij herbestemming, konden ten tijde van het verlenen van de monumentenvergunning niet alle aspecten van de verbouwing worden voorzien. In de praktijk betekent dit dat in het werk keuzes gemaakt moeten worden. Dit vereist nauw overleg tussen de architect, de aannemer en de monumenten-adviseur.

Zicht op het monument
Door sloop van alle latere uitbreidingen wordt het zicht op het monumentale hoofdgebouw vrijgehouden. De conciërgewoning blijft behouden en wordt vrij gelegd van het hoofdgebouw.
In de Zocherstraat wordt door sloop van bestaande opstallen een openbaar gebied gecreëerd. Hier komt geen nieuwe bebouwing en ontstaat vanuit het Groenelaantje een entreegebied met parkeervoorziening en twee grote bomen in een pleinachtige ruimte.

Centrale as
Het bouwblok van de Ambachtschool wordt aan de achterzijde afgezoomd met een nieuwbouw van depots en woningbouw in de Krelagestraat. De woningbouw bestaat uit twee bouwblokken. Een centrale zichtas in het verlengde van de hoofdentree aan de Bergerweg, snijdt de blokken los. De hoogte van de nieuwe bebouwing is drie bouwlagen en blijft onder de goothoogte van de oude school.

Binnentuin
Door de nieuwe depots als 'boekensteun' aan de achterzijde tegen het gebouw te plaatsen, wordt een nieuwe binnentuin omsloten. De bestaande uitbouw direct achter de hoofdentree wordt meer open, als een 'veranda' in de binnentuin. De 'boekensteun' krijgt een transparante gangzone aan de kant van de tuin, de 'vitrine' genoemd. Hier wordt bestaande en nieuwe bebouwing transparant

Langsassen en koppen
Soms wordt een idee van de architect niet gerealiseerd, zoals de gedachte over assen en koppen. Het langgerekte gebouw ligt met de symmetrische voorgevel met hoofdentree langs de Bergerweg. Door de hoofdentree opnieuw vorm te geven krijgt deze meer accent. Op de koppen van de langsassen worden de beide zijingangen met stijgpunten benut als gescheiden entree, avondentree of dienstingang. Dit maakt het eenvoudig om het gebouw te compartimenteren, een garantie voor flexibiliteit in indeling en gebruik. De ontmoeting van deze assen met de bestaande gevels zouden zichtbaar gemaakt worden door 'ogen', kleine vides op de kop van de gang en grotere transparantie in ramen en deuren.

Prijsvraag
De keuze voor een architect vond plaats door na Europese aanbesteding aan vijf architecten te vragen hun ontwerp te presenteren aan een stuurgroep bestaande uit toekomstige gebruikers en de gemeente Alkmaar. Op de aanbesteding reageren meer dan 70 architecten door een lijst met vragen te beantwoorden over hun architectenpraktijk en hun visie op de ontwerpopgave. Door punten toe te kennen aan die antwoorden worden uiteindelijk vijf bureau's geselecteerd en gevraagd een ontwerp te presenteren aan de hand van beeldmateriaal en maquettes.

De gepresenteerde ontwerpen lopen zeer uiteen. Er wordt met name zeer verschillend omgegaan met het grote gesloten volume dat nodig is voor het archiefdepot. In eerste instantie was bedacht dat volume ondergronds aan te brengen, maar dit bleek niet haalbaar vanwege de zeer vaste ondergrond (zand) tot grote diepte. In deze grond voorzieningen aanbrengen zou schade kunnen toebrengen aan de rondom gelegen en op staal gebouwde woningen uit de twintiger jaren.
Een groot gesloten volume in een woonwijk plaatsen zou echter leiden tot saaie gevels en mogelijk sociale onveiligheid. Twee inzenders tekenden het depot tegen het monumentale schoolgebouw aan en stelden voor om tussen het depot en de Krelagestraat de woningen te bouwen. Uiteindelijk gaat de voorkeur uit naar het plan dat het monument het minst aantast en waar de woningen heel creatief tegen het depot komen, waardoor tussen het hoge gedeelte van het depot en de woningen een binnenstraat ontstaat.

verbonden en ontstaat als het ware een rondgang, die maximale gebruiksmogelijkheden biedt voor het nieuwe gebouwcomplex. Tevens dient de vitrine als letterlijke plek om het gebouwinterieur, het gebruik en zijn gebruikers te tonen naar zowel de tuin als de omgeving.

Ruimte in het gebouw behouden
Het bestaande gebouw kent modules van 8x8 meter met daartussen smallere delen, allen gelegen aan een royale gangzone. Deze structuur wordt zo veel als mogelijk overeind gehouden en slechts hier en daar met kleine doorbraken verder geopend. Ten behoeve van de nieuwe functies is een inrichtingsconcept ontwikkeld op basis van nieuwe stalen binnenwanden gesloten tot 2,30 m. hoogte en open met glas daarboven.

Hierdoor blijven de massa van de klaslokalen en grotere zalen zichtbaar en blijft de beleving van de oorspronkelijke maat en schaal van het eigenlijke schoolgebouw behouden.

De akoestiek bleek na de restauratie in veel ruimten een probleem. Uit onderzoek bleek de nagalmtijd tot vele seconden op te lopen. Dit kon in veel gevallen worden opgelost met tapijt, aangepaste scheidingswanden en gordijnen over de gehele buitengevel. In een aantal lokalen en in de hal moest een tweede plafond worden aangebracht. Dit kon zodanig worden uitgevoerd dat het zicht op het plafond ongewijzigd bleef.

Respect voor de bestaande inrichting
De bestaande zo karakteristieke terrazzo gangvloeren op alle verdiepingen zijn gerestaureerd. Dankzij een gift van het CAI-fonds van € 107.000 zijn deze na een drie maanden durend project weer als vanouds blikvanger in de hoge lange gangen.

Wanden en plafonds zijn hersteld in glad stucwerk en gesausd. In de werkplekken is ten behoeve van de akoestiek vaste vloerbedekking aangebracht. Langs de volledige binnengevel is van plafond tot vloer een voileachtige vitrage gehangen

Deze pagina: De inrichting van deze zolderkamer is in tact gebleven.

Hiernaast: Een van de bewaard gebleven kastenwanden met balkon op de eerste verdieping.

Rechts naast de trapopgang op de parterre bevindt zich nog het art-deco tegeltableau met klok, geschonken door oud leerlingen in 1918. Foto J. Elsinga.

die nogmaals de hoogte benadrukt en tevens de akoestiek verbetert. Alle vlakken zijn in wit uitgevoerd. Het interieur zal zo een lichte en neutrale achtergrond vormen zodat de verschillende gebruikers met hun specifieke inrichtingselementen het gebouw identiteit en kleur zullen geven.
Kleuronderzoek heeft de oorspronkelijke kleuren voor het interieur en het exterieur opgeleverd. Aan de buitenzijde zijn die kleuren inderdaad aangebracht, maar aan de binnenzijde is het interieur op verzoek van de nieuwe gebruikers geheel in wit uitgevoerd

Karakteristiek bij de Ambachtsschool waren de vele originele interieurdelen, zoals kasten en deuren. Vrijwel alle deuren waren nog uit de bouwtijd, maar zeker op de begane grond kon vrijwel geen deur meer als zodanig worden gebruikt. Dit is opgelost door de originele deuren in veel gevallen dicht te zetten en in het zicht te laten en daar waar dit niet mogelijk was te bedekken met gipsplaat en te stucen. Veel kasten bleken in de praktijk in de weg te staan voor de nieuwe functie. Een flink aantal is gedemonteerd en in het gebouw elders hergebruikt of opgeslagen. In de bijzondere ruimten zoals de leeszaal en gang en op de tweede verdieping zijn de kasten gehandhaafd en doen na de restauratie weer dienst.

De achtergevel met daarin de originele roedenramen teruggebracht.

Voormalige Ambachtsschool anno 2011, als Centrun voor Kunst en Erfgoed.

Respect voor gevels en kozijnen
De bakstenen buitenschil is plaatselijk hersteld. De gevelopeningen zijn vervangen door houten kozijnen, ramen en deuren in een detaillering die verwant is aan de oorspronkelijke. Het dak is ongemoeid gebleven.

Vernieuwing in de achtergevel
De achtergevels kwam weer in zicht, toen de voormalige aanbouwen waren gesloopt. Hierdoor is een later gestucte binnenzijde opnieuw zichtbaar geworden in de buitengevel. Dit geveldeel is niet hersteld in metselwerk maar in gladde cementstuc. Door in een eigentijdse uitvoering deze geveldelen te herstellen, kan het kwaliteitsniveau van de oude school worden gehaald. Niet de stijl maar het nivo van uitvoering is de maat voor de restauratie.

In de hele achtergevel waren nog de stalen ramen uit 1956 aanwezig. Deze waren niet zodanig te herstellen dat zij voor het nieuwe gebruik geschikt konden worden gemaakt. Om die reden is gekozen voor het terugbrengen van de kruiskozijnen met roedeverdeling volgens het ontwerp uit 1912. Ze blijken het aanzicht van de gevel zeer te versterken.

Door het transparante karakter van de toevoegingen en de neutrale afwerking zijn de voordelen van de royale oude school gecombineerd met modern comfort. Op deze wijze is een gebouw ontstaan met een geheel eigen karakter, waarvan de geschiedenis nog goed is af te lezen.

Conciërgewoning rechts naast de Ambachtsschool, gebouwd in 1923.

Het naambord boven de entree herinnert aan de oude functie.

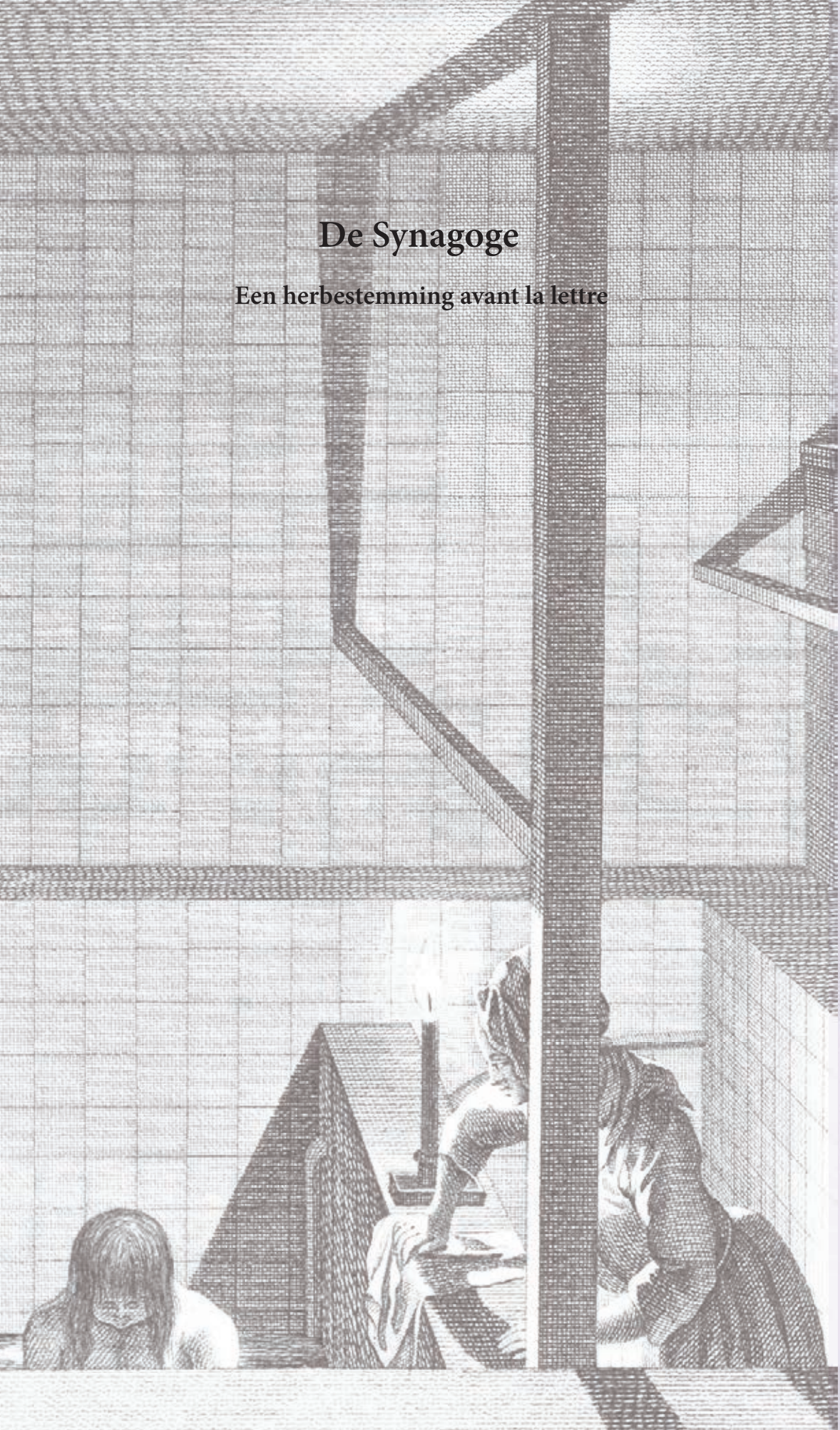

De Synagoge

Een herbestemming avant la lettre

Carolien Roozendaal
Odwin Ralling
Rob van Baalen

Carolien Roozendaal
Odwin Ralling
Rob van Baalen

De Synagoge

Een herbestemming avant la lettre

In de Hofstraat steekt het pand op nummer 15 met kop en schouders boven de rest van de bebouwing uit. Ook de sobere neoclassicistische gevel doet vermoeden, dat we hier met een bijzonder pand van doen hebben. De laatste subtiele hint zijn twee kleine gevelstenen met hebreeuwse tekst: hier ligt een ware cultuurhistorische schat: een Synagoge-complex.
Het ensemble bestaat uit drie bouwdelen: het rabbihuis op nummer 13, de Synagoge op nummer 15 en het schoolgebouw of Chaider op nummer 17. Onderdeel van het complex is een zogenaamde Mikwe, een ritueel bad. Het samengestelde perceel wordt aan de noordwestzijde begrenst door de Hofstraat en aan de zuidoostzijde door het Melcoplein. De drie complexonderdelen genieten alle bescherming. De Synagoge heeft de status Rijksmonument, het rabbihuis en het schoolgebouw zijn gemeentelijk monument.

Al ruim 15 jaar heeft de Joodse gemeenschap, vanaf 1997 vertegenwoordigd door de Stichting Alkmaarse Synagoge (SAS), verwoede pogingen gedaan om het Synagoge-complex weer in eigendom te krijgen. Het complex was in gebruik door de Baptistengemeente. Om een integrale oplossing te vinden voor alternatieve huisvesting van de Baptistengemeente en restauratie van het Synagoge-complex, heeft sinds 2007 intensief overleg plaatsgevonden tussen de gemeente Alkmaar, SAS, Baptistengemeente en de woningcorporatie Van Alckmaer voor wonen. Het resultaat is een overeenkomst die formeel 7 december 2009 is ondertekend waarna de werkzaamheden van start zijn gegaan. In de planvorming is ruimte gereserveerd voor onderzoek naar de ontwikkelingsgeschiedenis van deze bijzondere plek.

Op dit moment is een grootschalige restauratie in uitvoering. Na oplevering

Synagoge voor de restauratie.
Bouwsporen zijn zichtbaar in de zijmuur.

in december 2011 wordt het hoofdgebouw opnieuw bestemd tot Synagoge. Door alle aandacht voor herbestemmingsopgaven van bestaande historische bebouwing die hun functie hebben verloren, lijkt het een fenomeen van ons huidige tijdsgewricht te zijn. Echter, toen de Joodse gemeenschap begin 19de eeuw het pand aankocht, betrok en verbouwde was dit een herbestemming avant la lettre. Het pand, tot dan toe in gebruik als woonhuis, werd geschikt gemaakt voor de nieuwe functie: een huis voor gebed en samenkomst, een Synagoge.

De restauratie van het Synagoge-complex was aanleiding voor een uitgebreid bouwhistorisch en archeologisch onderzoek door medewerkers van Monumenten en Archeologie van de gemeente Alkmaar. Zo geeft herbestemming niet alleen nieuw leven aan een monument, maar biedt het ook een zeldzaam inkijkje in de geschiedenis.
Uitgangspunt voor de restauratie is de situatie van 5 maart 1942; het moment dat de Alkmaarse joden de stad moesten verlaten. Na een kort verblijf in Amsterdam werden zij via Westerbork naar het oosten gedeporteerd. Slechts een enke ling keerde terug. Daarnaast overleefden enkele tientallen Alkmaarse joden door onder te duiken. Maar de gemeenschap was te klein geworden om de Synagoge te onderhouden en te behouden voor de Joodse eredienst. In 1952 werd het pand verkocht aan de Baptistengemeente, die de ruimte bijna 60 jaar lang heeft gebruikt voor hun kerkdiensten. In augustus 2010 namen zij hun intrek aan de Strooijonkerstraat.
In 1997 is de Stichting Alkmaarse Synagoge (SAS) opgericht om de Synagoge weer zijn oude vertrouwde joodse bestemming terug te geven. Het complex is

Foto van het interieur van de Synagoge zoals geplaatst in het Centraal blad voor Israëlieten in Nederland van 2 juni 1933.

Tweede Blad — CENTRAAL BLAD VOOR ISRAËLIETEN IN NEDERLAND VAN 2 JUNI 1933

Het 125-jarig bestaan der Synagoge te Alkmaar

Van het oogenblik af, dat de Alkmaarsche vroedschap bij resolutie van 10 Mei 1604 aan de Joden toestond hier te komen „ende soo gerustelick ende sekerlick blijven... als anderen goede burgeren ende onderdanige ingesetenen deser plaetse ende haers geloofs beleven ende sig generen als in andere plaetsen van de christenheyt hen, toegelaten wordt", is de weg der Joodsche gemeente in deze stad niet over rozen gegaan. Zij vormde altijd een klein deel der bevolking, had dikwijls met financieele moeilijkheden te kampen, terwijl zij onderling meer dan eens verdeeld was. Nadat zij reeds op verschillende plaatsen in de stad een vergaderlokaal had gehad, kocht zij op 5 Juni 1808 het perceel aan de Hofstraat, teneinde dit tot synagoge in te richten. Driemaal na dien werd het perceel verbouwd, o.a. in 1844, toen de Provincie en de gemeente Alkmaar steun verleenden voor de verbouwing.

Al mag de Joodsche bevolking in den loop der jaren in Alkmaar niet zijn toegenomen, van overheidswege werden haar hier geen belemmeringen in den weg gelegd. Met vreugde constateer ik, dat de traditie van de Alkmaarsche magistraat van vroeger n.l. gelijkgerechtigdheid van alle burgers voor de overheid tot op den huidigen dag is voortgezet.

Juist in dezen tijd, nu elders de individueele vrijheid in verdrukking komt, doet het weldadig aan te ervaren, hoezeer de godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid door het geheele Nederlandsche volk in zijn breede lagen wordt gewaardeerd.

Bij het a.s. jubileum van de Synagoge in de Hofstraat, spreek ik daarom den wensch uit, dat zij daar nog lang mag staan als een huis des gebeds en als symbool van hetgeen de kleine groep van de Alkmaarsche Israëlieten met groote offervaardigheid voor haar geloof wist te stichten en in stand te houden.

WENDELAAR,
Burgemeester van Alkmaar.

ALKMAAR, 27 Mei 1933.

Firma DE LANGE & DE MORAAZ
ALKMAAR
Moderne ondergrondsche safe-inrichting, welke de grootst mogelijke veiligheid biedt
836
ALLE BANKZAKEN
SPAARBOEKJES (3 %)

INTERIEUR VAN DE SYNAGOGE TE ALKMAAR.
Foto K. Klinkert, Alkmaar.

BEVORDERT EIGEN NIJVERHEID!
DRAAGT BERVOETS' KLEEDING!
ALKMAAR — LAAT 108—110—112 841

FOTO KLINKERT
821
ALKMA
TELEFOON

Voorts als Voorzanger en Leeraar J. Kalkoene vanaf 1880 tot 1913, overleden 3 1926. Vanaf 1 Februari 1913 fungeert als V zanger en Leeraar A. de Wolff. In den loop tijden is de Synagoge voortdurend met kosti geschenken begiftigd. In den laatsten tijd deze dikwijls door de dames eigenhandig vaardigd. Een zeer fraai voorhangsel gesch ken door den heer B. Kuyper. Archiv Bruinvis schonk den Israëlietische armen aanzienlijk legaat. Het tegenwoordige Best der gemeente en hare instellingen bestaat de volgende leden: Kerkeraad Dr. I. Col Voorzitter; S. E. Leuw, Penningmeester, E Hamburger, Vice-Voorzitter; Drs J. Mossel Vlessing; A. de Wolff, Secretaris. Schoolc missie: B. Kuyper, Voorzitter; Drs. J. Mo en E. S. Hamburger. Vereeniging Gemi Gesed Weëmeth: J. Elzas, Voorzitter; A. Dr ker, Penningmeester; S. van der Kop, V Voorzitter. Armbestuur: S. E. Leuw, Voorzit Mevr. J. Drukker—Cohen, Penningmeestere Mevr. C. Frankenberg—Wolf; M. van Horst; A. de Wolf, Secretaris. Vereeni Lekowoud Oelesifeeres: dames R. Elte— Thyn, A. Hamburger—Zwaap en B. de Wo noach.

Door de zorgelijke tijden wordt van e feestvieren afgezien. Slechts door een bij dere kerkdienst en herdenkingsrede, zal 125-jarig bestaan der Synagoge herdacht w den. De hulde en eerbied voor de vroegere slachten moge het tegenwoordige geslacht aansporing zijn de wet en traditie van Jodendom hoog te houden en op onze kind over te planten. Onze naam van Israëlie eere te houden, bij onze medeburgers h achting verwekken, dit leert ons het voorb der vroegere geslachten.

Een enkeling vermag niets, een gemeens kan veel doen op het rijke en veel omvatte gebied van het Jodendom. Deze herdenki dag is een mijlpaal in de historie der Alkm sche Israëlietische Gemeente, een dag terugblik in het verleden en van vertrouwe de toekomst. Door de hulp van God, bene de beschermende hand van Oranje en Re ring zal dit vertrouwen niet beschaamd w den. De kleine Joodsche Gemeente te Alkm welke thans nog 50 gezinnen telt, zal dus vo gaan in de rij der overige Joodsche gemee in den Lande, haar beste krachten te bli wijden aan het behoud van Joodsche we traditie.

A. DE WOLF

Detail van de kaart Alkmaar en omstreken op last van Koning Filips II getekend door Jacob van Deventer omstreeks het jaar 1560, zoals gekopieerd door C.W. Bruinvis. ca. 1900. Rood omkaderd is de locatie van het bouwblok aangegeven.

door woningstichting Van Alckmaer voor Wonen aangekocht. Eind 2009 is de Synagoge overgedragen aan de SAS. De restauratie wordt uitgevoerd in opdracht van Van Alckmaer voor Wonen. Gelijktijdig is de woning van de rabbi gerestaureerd en heeft de school een woonbestemming gekregen. Aan de zuidzijde van de Synagoge wordt ten behoeve van de SAS een multifunctionele ruimte gebouwd.
Er is helaas weinig bekend over het interieur van de Synagoge. In de Tweede Wereldoorlog zijn waardevolle zaken geroofd en vermoedelijk is het meubilair opgestookt in de Hongerwinter van 1944. De enig overgebleven bron is een foto uit 1933 met daarop de inrichting met Bima en banken.
Voor het reconstrueren van het interieur van de Synagoge zijn de architecten Izak en Kootje Salomons ingeschakeld. Zij adviseren de SAS en hebben ervaring met de restauratie van de laat 19de-eeuwse Synagoge aan de Gerard Doustraat in Amsterdam. Klous en Brandjes architecten uit Haarlem maakten de plannen voor de restauratie en de nieuwbouw.

Locatie
Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1561 is de waterloop van het Vijvertje duidelijk zichtbaar en deze lijkt doorsneden te worden door de stadsmuur en nieuwe vestinggracht uit 1536. Het vermoeden bestaat dat het Vijvertje een voorloper is van wat wij nu de Oudegracht noemen. Het grote 'lege' groene gebied tussen Vijvertje en Oudegracht was in gebruik als tuin en boomgaard. De Hofstraat ontleent zijn naam aan dit gebruik.

In 1575 koopt het stadsbestuur van Jan Jacopsz. Boerman '…een boomgaard aan de westzijde van de Ridderstraet, belend ten oosten de Ridderstraet, ten westen Willem Lambertszoon 's boomgaard, ten zuiden die ouwe vesten…' Opvallend is

dat Jacop Jansz. Dremmel, op dat moment schepen in Alkmaar, garant staat voor de verkoper; zijn schoonvader Jan Jacopsz. Boerman. Vijf jaar later koopt dezelfde Jacob Jansz. Dremmel, de vader van Cornelis Drebbel, een leeg erf aan de oostzijde van de Hofstraat van ongeveer 190 m2 '…belend zuid Huybert Aerianszz, noord Vijversloot…'.
Het pand staat aan de oostzijde van de Hofstraat in het verlengde van de straat het Vijvertje. Het Vijvertje is een gedempte waterloop waarvan vermoed wordt dat dit de oude vestinggracht van voor de aanleg van de Oudegracht in 1536 is. De vader van Cornelis Drebbel kocht rond 1580 een perceel ten zuiden van de net gedempte Vijversloot. Het lijkt erop dat deze toen slechts is versmald, want op de kaart van Drebbel uit 1597 is de waterloop nog te zien.

Het rabbihuis staat waarschijnlijk op de voormalige versmalde waterloop. Dit is duidelijk te zien op de kadastrale minuut van 1832. Het perceel ten zuiden van de Synagoge is in 1832 onbebouwd en hoort bij de school. Deze ligt achter op

Uitsnede plattegrond Alkmaar 1597.
Gravure van Cornelis Drebbel.

Kadastrale minuut uit 1832. Het Vijvertje is nog niet volledig gedempt. Aan de Hofstraat is in blauw en met letter 'g' de Synagoge aangegeven. Achter op het erf staat de school.

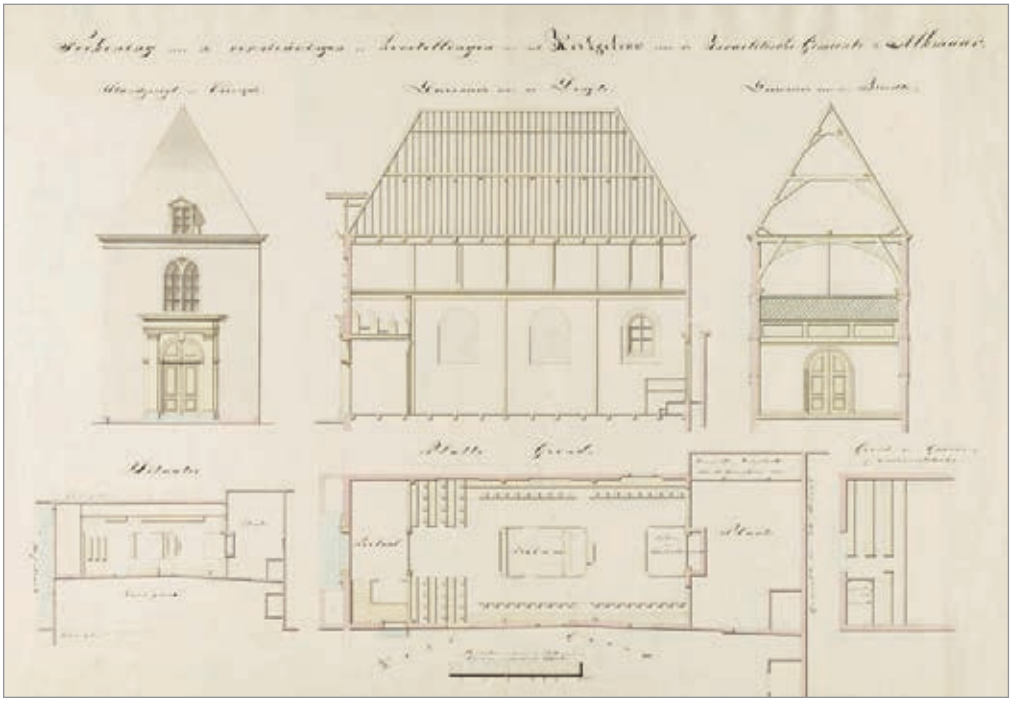

Tekening van de vernieuwingen en herstellingen van het kerkgebouw van de Israëlitische Gemeente te Alkmaar. Opstand voorzijde, doorsneden, situatie, plattegrond, grond der Gaanderij of vrouwen zitplaatsen. Datering vermoedelijk 1844.

het erf van de Synagoge en heeft de breedte van beide percelen.
In 1866 wordt de grond van het Gedempte Vijvertje lopend van Oudegracht tot achter de Joodse Synagoge verkocht door de gemeente Alkmaar aan Cornelis Baan. Hierop rust wel erfdienstbaarheid ten behoeve van het riool.

Joodse geschiedenis in Alkmaar tot 1800
Begin 17e eeuw vestigen de eerste Joden zich in Alkmaar. Het waren Portugese Joden, die zich voornamelijk bezig hielden met internationale handel. Ze hielden zich op in de hogere kringen, zoals blijkt uit het feit dat er zelfs een aantal Joodse inwoners van de stad zijn begraven in de Grote Kerk. Deze families bleven echter niet lang; Amsterdam als middelpunt van de 17e eeuwse wereldhandel was een veel aantrekkelijker woonplaats.
Aan het einde van de 17e eeuw vestigden zich Hoogduitse Joden in Alkmaar. Zij hielden zich veelal bezig met detailhandel, omdat het hen niet was toegestaan zich aan te sluiten bij de gilden. De armoede onder deze bevolkingsgroep was dan ook groot. In 1743 verkrijgt de Joodse slager Meyer Israël als eerste het poorterschap van Alkmaar en een jaar later krijgen de Alkmaarse Joden het recht om in het openbaar hun geloof te belijden. Dit gaf hen de mogelijkheid om officiële samenkomsten te beleggen in het huis aan de Paternosterstraat. Er werd vergaderd bij gemeenteleden thuis en dit zorgde voor een hoop onrust en gesteggel. Na een aantal omzwervingen door de stad werd de Joodse gemeente door het stadsbestuur in 1770 geadviseerd een huis te kopen, zodat 'de joodsche natie hare godsdienstoefeningen in vrede houden'.
De Joodse gemeente was echter klein en niet erg draagkrachtig. Eerste prioriteit was de aankoop van een stuk grond in 1746 voor de aanleg van een Joodse begraafplaats buiten de stad. Een begraafplaats is een heilige plek, omdat hier eeuwige grafrust geldt. Dit betekent dat de graven ongemoeid gelaten moeten worden en slechts bij hoge uitzondering verplaatst mogen worden. Een uitzonde-

ring geldt voor herbegraven in Israël. De begraafplaats is er dan ook nog steeds, fraai gelegen aan de Westerweg.
In 1792 besloot men het advies van het stadsbestuur op te volgen en koopt Salomon Emanual een pakhuis aan de zuidzijde van de Laat vlak bij de Zakkenstraat (nu de Bloemstraat) om als Synagoge te dienen. Om de schuld af te lossen moesten de 18 leden van de Joodse gemeente samen hiervoor wekelijks f 4,- betalen. Het pakhuis was echter zeer bouwvallig.

De Synagoge

Op een publieke veiling in 1802 kochten Abraham Moses en Isaac Prins namens de Joodse gemeenschap voor 410 gulden het huis 'de Mosterpot' van de weduwe van Ewaldus van Dijk, Cornelia Brikkenaar. Door middel van een kleine verbouwing werd het pand geschikt gemaakt zodat het in 1808 kon worden ingewijd als Synagoge. Het voormalige woonhuis hield waarschijnlijk nog enige tijd zijn uiterlijk. Dat werd bepaald door een bakstenen trapgevel met speklagen. Het had vermoedelijk twee bouwlagen met een zolderverdieping en vliering onder een kap. Ter hoogte van de zolder waren in de voorgevel twee kloosterkozijnen aangebracht met onder luiken en boven glas-in-lood. Op het vlieringniveau was centraal een soortgelijk venster opgenomen.

Geleidelijk aan breidde de Joodse gemeente zich uit en werd het huis verbouwd. De eerste verbouwing werd in 1826 uitgevoerd, een tweede verbouwing

Gebruik van de Mikwe in een Amsterdamse Synagoge. Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam.

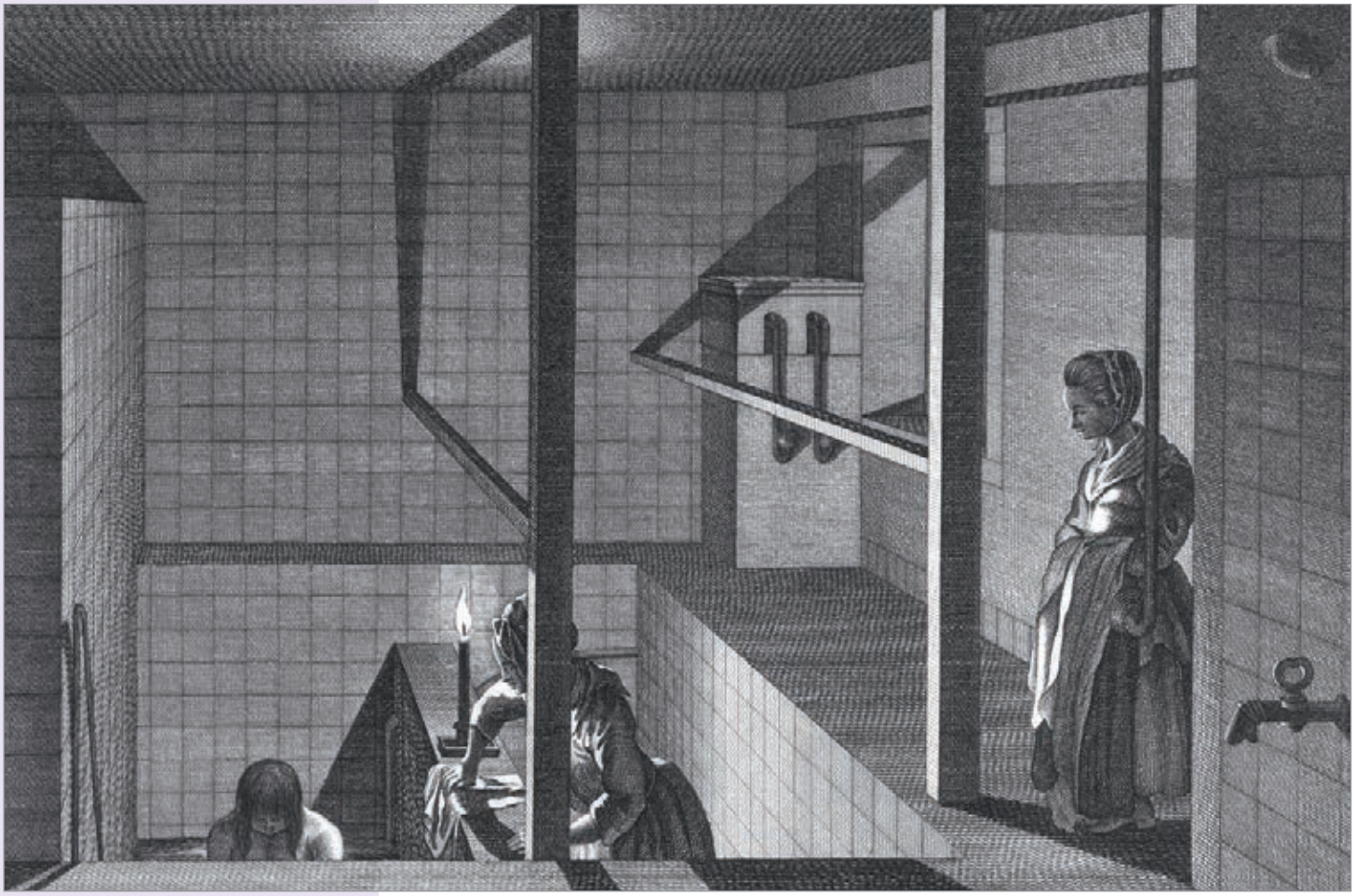

volgde in 1844. Twee gevelstenen ter weerszijden van de hoofdingang met de Hebreeuwse jaaraanduiding, respectievelijk 5586 (1826) en 5604 (1844), herinneren aan deze bouwcampagnes.
Over wat er precies aan het pand werd veranderd lopen de meningen en dateringen uiteen. Een ongedateerde tekening van de vernieuwingen en herstellingen van het kerkgebouw van de Israëlische gemeente in Alkmaar, de zogenaamde Waterstaatstekening, geeft een nieuw ontwerp voor de voorgevel en een inrichtingsplan weer. Tijdens deze verbouwing kreeg het gebouw het neoclassicistische uiterlijk dat het nu nog grotendeels heeft. Het voormalige woonhuis kreeg een nieuwe donkerrode bakstenen voorgevel met een kroonlijst. Hiertoe werd de trapgevel afgebroken en het zadeldak veranderd in een schilddak met een omlijste dakkapel aan de voorzijde. De hoofdentree aan de linker zijde werd verwijderd en vervangen door een centraal geplaatste, monumentale ingangspartij, omlijst met pilasters in de Toscaanse orde en met een halfrond bovenlicht gevat in een boog die op imposten ontspringt. Hierboven bevond zich een rondboogvenster met een bijna gotische venstertracering.
Op de kroonlijst van de voorgevel staat met puntjes 1808 aangegeven en een Hebreeuwse tekst van profeet Haggai (2 vers 9): 'De heerlijkheid van dit laatste huis zal groter worden dan van het eerste…' en dit wordt vervolgd '... en in deze plaats zal Ik vrede geven'.
De tekst slaat op de herbouw van de tempel van Salomo in Jeruzalem rond 520 voor Christus. De tempel was verwoest bij de verovering door de Babyloniërs . Op het portiek staat psalm 55:15 'wij betreden het huis Gods met gevoel van eerbied'.
Inwendig werd de grote open ruimte overwelfd met een houten tongewelf dat tegen de onderzijde van de zoldervloer werd aangebracht en door middel van trekstangen in de muur en de zoldervloer werd verankerd. Aan de straatzijde werd een portaal ingericht met een aparte vrouweningang en een trap naar de vrouwentribune. De Synagoge kreeg een klassieke indeling met in het midden de Bima, een tribune voor Bijbellezingen, en tegen de oostwand de Aron, de kast voor de Torarollen. Waarschijnlijk werd gelijktijdig met het maken van de uitbouw aan de oostzijde de achtergevel vernieuwd.

Aangezien op deze tekening de muur van de in 1842 gerealiseerde school, de Chaider, staat aangegeven, kan worden verondersteld dat de Waterstaatstekening behoort tot de bouwcampagne van 1844. Ook de prent uit 1855 door C.W. Bruinvis met het huis de 'Mosterdpot' naar de situatie van 1835 is een aanwijzing dat de Waterstaatsverbouwing na dat jaar moet zijn uitgevoerd.
In 1883 werd de Synagoge nogmaals verbouwd, dit maal onder leiding van stadsarchitect W.F. du Croix (1828-1887). Vermoedelijk behoorde ook herstelwerkzaamheden tot deze bouwcampagne. Van zijn hand is het ronde radvenster, dat het rondboogvenster boven de ingang verving. De huidige tracering is van later datum. Tevens zijn de rondboogvensters in de zijgevels vergroot en werd ook in de achtergevel een rond venster opgenomen.

De Mikwe
Binnen het (orthodoxe) Joodse geloof vormt de Mitswot, een lange lijst met strenge eisen, de leidraad voor het Joodse leven. Binnen de Mitswot is veel aandacht voor reinheid. Reinheid heeft in dit geval niets met vies of schoon te maken, maar met spirituele reinheid. Deze reinheid kan worden verkregen

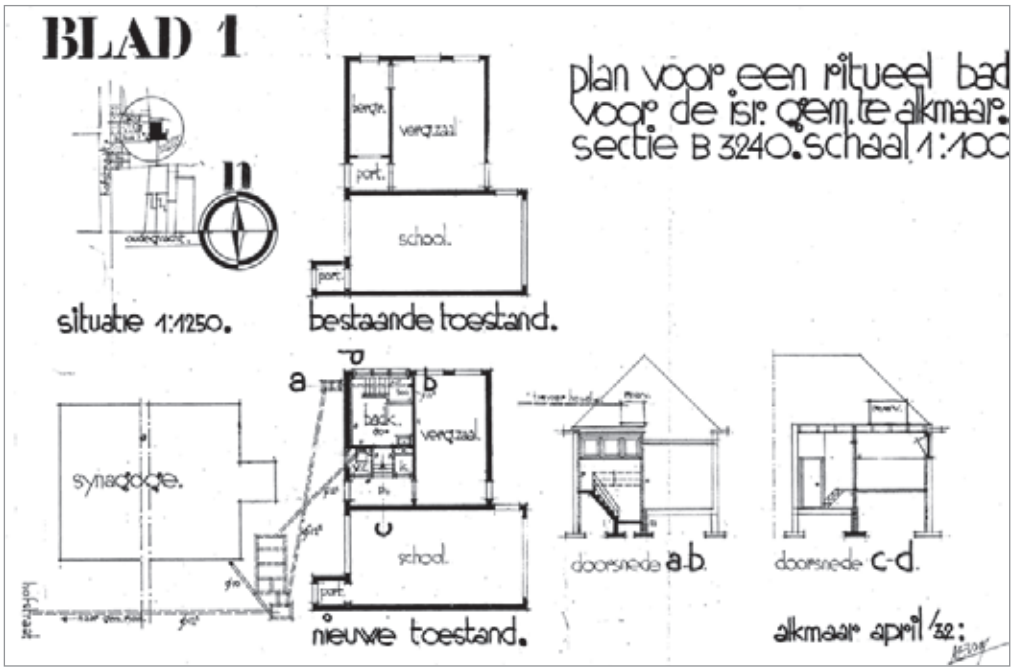

Tekening van Elzas voor de Mikwe, 1932. Bouwtekeningen archief gemeente Alkmaar.

door de rituele onderdompeling in een Mikwe; een dompelbad dat speciaal hiervoor is aangelegd. Dit rituele bad moet voldoen aan een aantal bijbelse en rabbijnse voorschriften. Mikwe betekent letterlijk 'levend water'. Het bad moet dan ook gevuld zijn met een minimum aan 'natuurlijk water', dit kan opwellend grondwater en/of regenwater zijn en voldoende diep om zich volledig te kunnen onderdompelen.

Het kerkbestuur voor de Synagoge in afwachting van Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik tijdens haar bezoek aan de Ontzetherdenking in 1923. Onder de aanwezigen is Jacob Elzas, de vader van architect Abraham Elzas. Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam.

Onderdompeling is in drie situaties een vereiste. Gehuwde vrouwen moeten elke maand na hun menstruatie, die als een periode van onreinheid wordt beschouwd, een bezoek brengen aan de Mikwe. Mannen brengen slechts één maal in hun leven een bezoek aan de Mikwe. Hun Mitswa, de overgang naar volwassenheid en toetreding tot het jodendom, wordt gemarkeerd door de onderdompeling in het rituele bad. Tot slot moet eetgerei dat door niet-joden is vervaardigd worden gereinigd om te voldoen aan de joodse spijswetten.

De Mikwe is in 1875 buiten gebruik gesteld, omdat het niet meer voldeed aan de Mitswot. De Mikwe was naast de school gelegen en werd tijdens de restauratie aangetroffen, deels gelegen onder de achtergevel.

Voor de realisatie van een nieuw badhuis werd een perceel aan de Oudegracht gekocht. Opvallend is dat dit perceel ook naast de voormalige loop van het Vijvertje is gelegen. Zou het Vijvertje voor het benodigde 'levende water' hebben

gezorgd? Op 16 september 1876 werd het badhuis opgeleverd.

In 1932 wordt in de school opnieuw een Mikwe gemaakt naar ontwerp van de architect Abraham Elzas. Dit sobere, kleine dompelbad van granito is niet ingegraven maar verhoogd geplaatst. Het bad werd deels gevuld met regenwater, waarvoor op de zolder van de school een speciale installatie was aangebracht om het regenwater op te vangen en aan te voeren. Op de tekening is een toevoer van het regenwater aangegeven vanaf de Synagoge. Opvallend genoeg wordt in hetzelfde jaar het dak van de Synagoge aangepast onder technische begeleiding van Elzas. De schildkap van de Synagoge werd afgeknot door verwijdering van de A-spanten. Van de historische kapconstructie bleven de onderste naaldhouten jukken behouden. Mogelijk werd dit gedaan om op simpele wijze meer regenwater voor de Mikwe te kunnen opvangen. Het is opvallend dat Abraham Elzas voor een dergelijke simpele technische klus werd ingezet.

De Synagoge was tot 1942 in gebruik door de Joodse gemeenschap. Op 28 februari van dat jaar werd de dienst door de Duitse bezetter verstoord en het gebouw ontruimd. In de dagen erna werden de Joden gedeporteerd en de Synagoge leeg geroofd. Na tien jaar leegstand verkreeg op 15 november 1952 de Unie van Baptisten het eigendom. Zij herbestemden de voormalige Synagoge als hun kerk, waartoe het pand op onderdelen werd gewijzigd. Onder andere verdwenen de Bima en Aron uit de traditionele inrichting. Tevens werd in de twee radvensters, zowel aan de voor- als achterzijde, nieuw getraceerd glas-in-lood geplaatst. Aan de oostzijde is daarin een kruis als Christelijk symbool opgenomen.

Bovengrondse sporen: woning Drebbel?
Omstreeks 1580 kocht Cornelis' vader een stuk grond ten zuiden van de Vijversloot en liet er een huis met werkplaats bouwen. In 1612 werd de woning in opdracht van Cornelis door zijn neef

Tekening van gemeentearchivaris C.W.Bruinvis uit 1855 naar de situatie voor de aanpassing van de voorgevel.

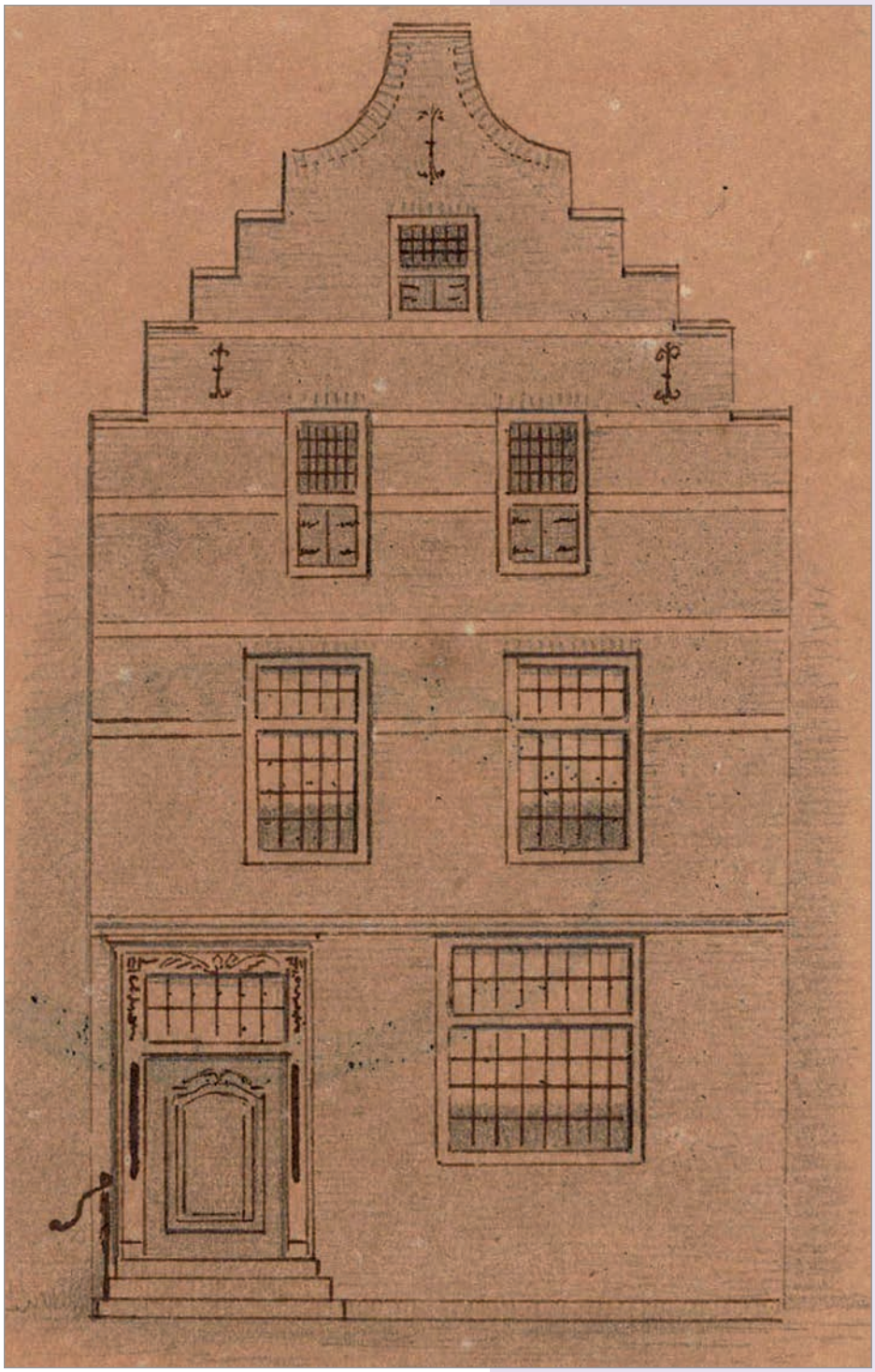

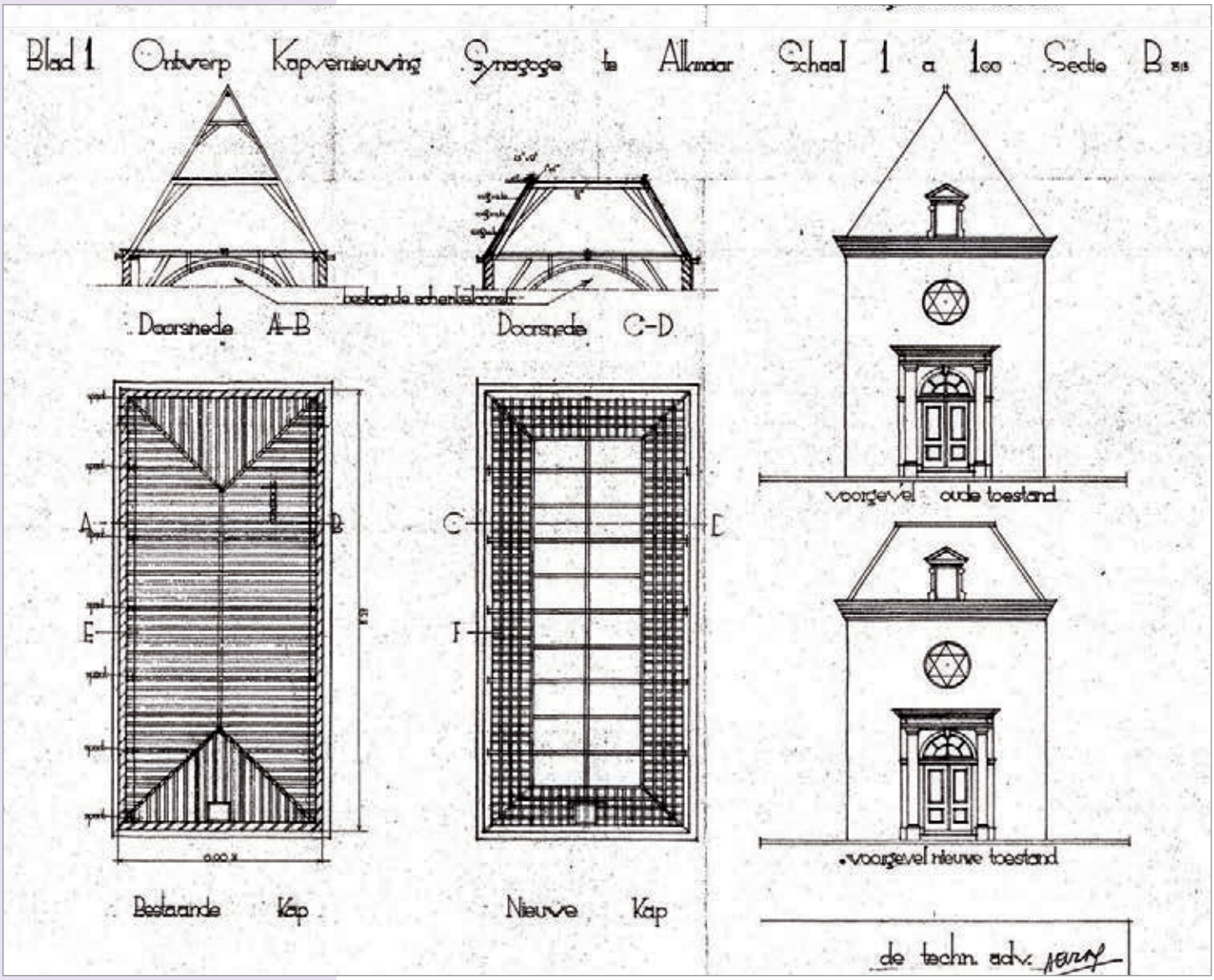

Tekening van Elzas voor een nieuwe kap, 1932. Bouwtekeningen archief gemeente Alkmaar.

Jan Janszoon Pappus verkocht. Cornelis zelf ging in 1595 wonen 'daar waar de hoorn uithangt', tegenwoordig het hofje van Bijleveld op de hoek Doelenstraat/Koningsweg.
Hij was tijdens zijn leven al beroemd en nog steeds laat zijn werk diepe indruk achter, waaronder de zeer gedetailleerde stadsplattegrond van Alkmaar uit 1597. Hij werkte sinds 1604 in Engeland aan uitvindingen, waaronder zijn onderzeeboot die met 12 man aan boord drie uur lang onder het wateroppervlak van de Theems verbleef.

Aanleiding voor interessante hypotheses over wat hier allemaal te vinden zou zijn op deze locatie. Dit werd extra aangevuurd door de mededeling dat de Joodse gemeenschap begin 19e eeuw bij een verbouwing een scheepshelling zou hebben aangetroffen… zou Drebbel dan tóch zijn eerste onderzeeër in 't Vijvertje hebben getest? 't Vijvertje werd pas in 1610 volledig gedempt.
Voorbereidend op de restauratie is het interieur zorgvuldig ontdaan van latere toevoegingen en zo kwam ruimte voor bouwhistorisch onderzoek aan het casco.

Op basis van zichtbare bouwsporen in de zuidelijke bouwmuur en archief-onderzoek werd aangenomen dat het voormalige woonhuis van Cornelis Drebbel grotendeels overeind stond, was verhoogd en voorzien van een nieuwe voor- en achtergevel ten behoeve van de Synagoge. Hoe waar is deze veronderstelling?
Het onderzoek leverde in eerste instantie meer vragen op. De gele bakstenen van de bouwmuren waren duidelijk hergebruikt, maar uit welk pand? En ze zijn wel erg klein voor een 16e-eeuwse steen. Waarom liet het metselwerk zo weinig bouwsporen zien? In een huis van dit formaat verwacht je toch verschillende etages en kamers. En op een 19e-eeuwse tekening van de Mosterdpot zijn meerdere verdiepingen getekend, maar toch werd in het muurwerk aan de binnenzijde alleen het spoor van een balklaag aangetroffen op zo'n 4,5 m vanaf de vloer. Wat was er met dit huis gebeurd?

Jaarringen op zolder
Tijdens een bouwhistorische waarneming op de zolderverdieping van de Synagoge was al opgevallen dat de balklaag zowel grenen als eiken balken bevatte. Opvallend zijn de verlengingen van de eiken balken met grenen stukken middels een schuine liplas. Aangezien deze verlengde eiken balken daarnaast zijn geschilderd in een zelfde grijsgroene kleur, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het om hergebruikt materiaal gaat van een eerdere bouwcampagne. Materiaal dat mogelijk afkomstig is van het huis van de familie Drebbel en hergebruikt is bij de verbreding van het pand.

Om dit te kunnen bevestigen is dendrochronologisch onderzoek uitgevoerd. Dit jaarringenonderzoek geeft informatie over de herkomst van het hout en het jaar waarin de boom is gekapt. Hiertoe zijn boorkernen genomen van het hout. Het bleek helaas niet mogelijk het gekantrechte grenenhout te bemonsteren vanwege het ontbreken van wankanten. Van de zeven eiken monsters die geboord zijn, bleken er vier te dateren. Van één monster is het jaar van kappen exact vastgesteld, namelijk herfst of winter 1588. De overige drie monsters dateerden 1579, 1592 en 1602 met een marge van plus of min 6 jaren. De ouderdom van het hout blijkt dus wel degelijk gelijk te vallen met de ontstaansperiode van het huis van de vader van Cornelis Drebbel.

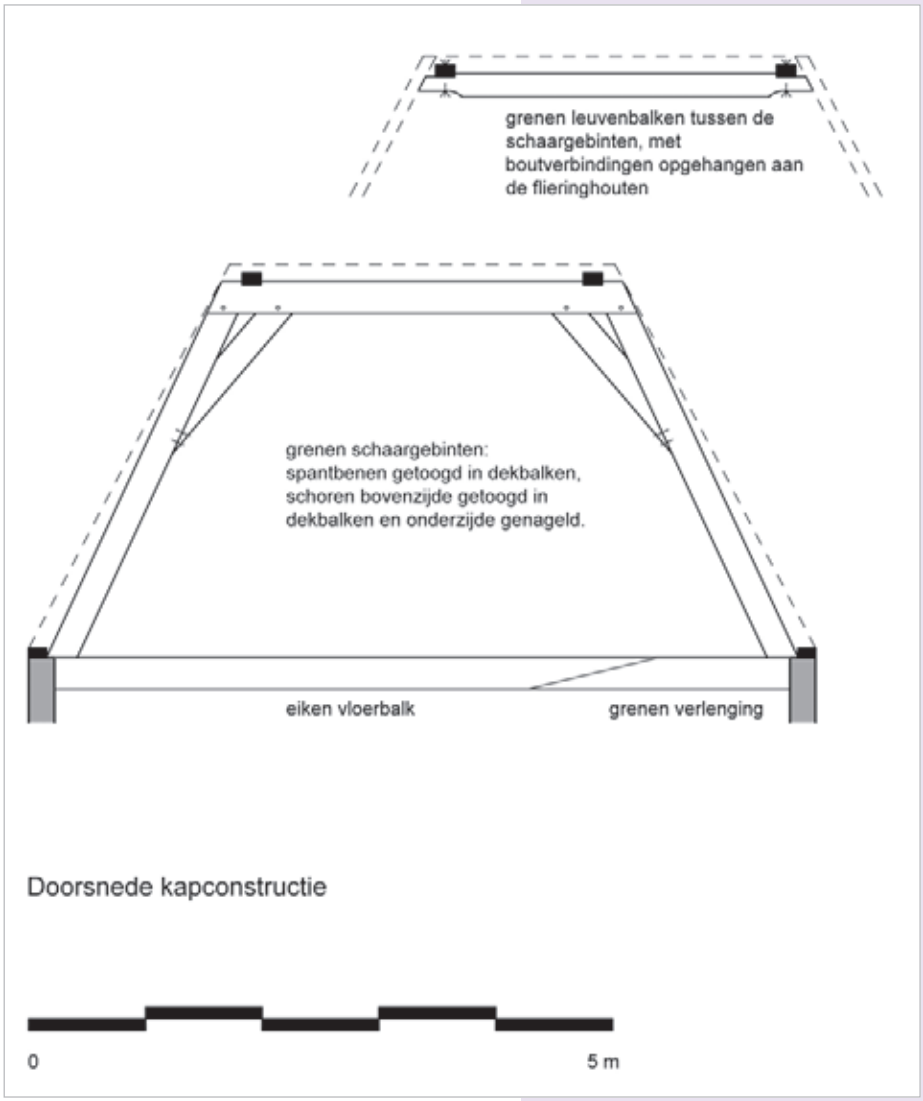

Opnametekening 2011 van de historische kapconstructie, monumentenzorg gemeente Alkmaar.

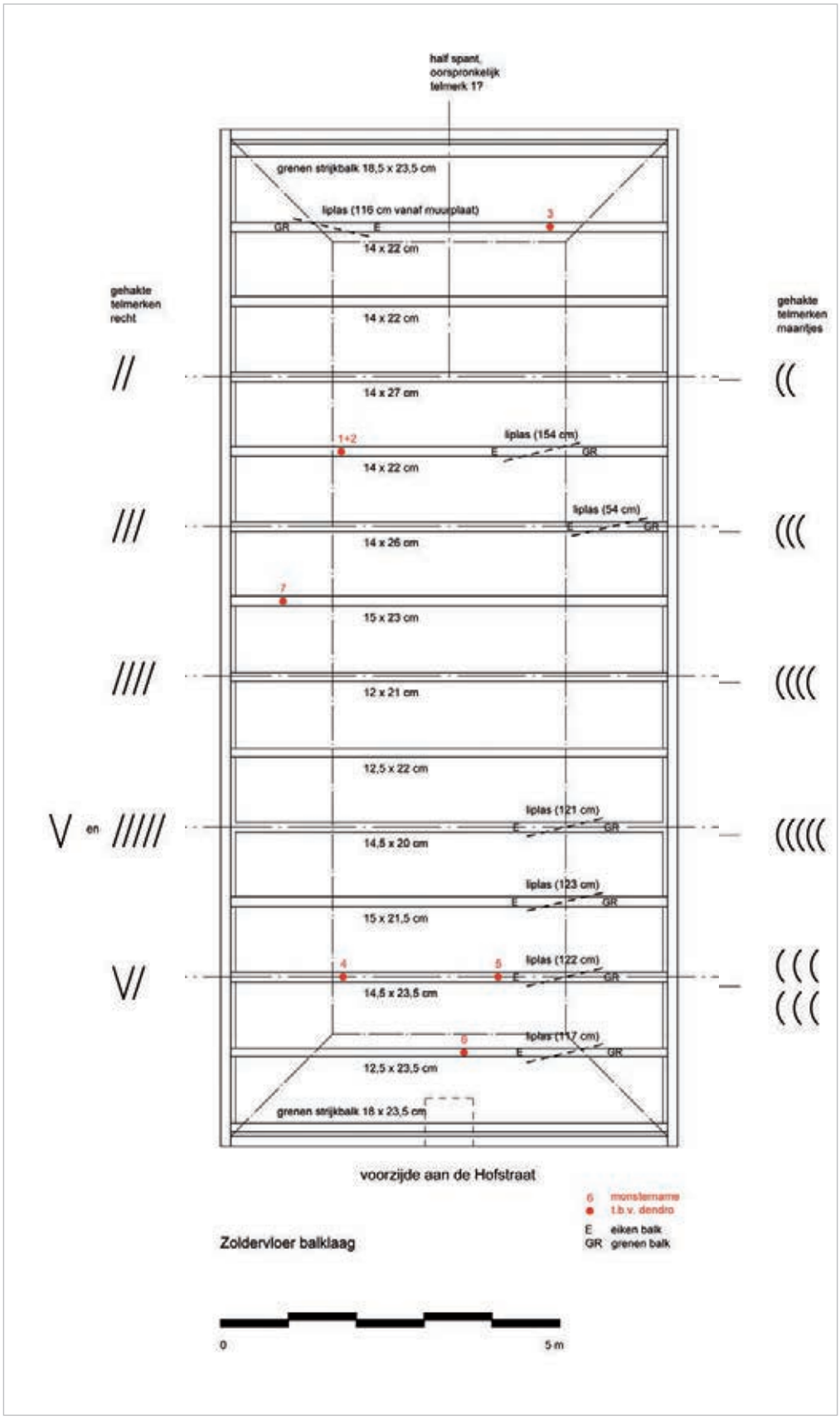

Opnametekening 2011 van de historische balklaag en telmerken op de jukken. Monumentenzorg gemeente Alkmaar.

Het hout is afkomstig uit Zuidzweden en verschillende regio's in Duitsland; Oostfriesland, Holzminden en Kreis Vechta. De verschillende herkomstgebieden wijzen er op dat het constructiehout is betrokken op een houtmarkt. In dergelijke stapelplaatsen werd het hout opgeslagen dat van her en der via de rivieren werd aangevoerd. Van daar uit gingen de bestellingen op transport naar de bouwplaats.

Ondergrondse sporen: twee woonhuizen
Toen in de Synagoge de houten vloer was verwijderd begon het archeologisch onderzoek. Daarbij werd nog meer duidelijk.
De inpandige opgraving duurde slechts 4 dagen maar het resultaat mocht er wezen. De huidige Synagoge meet inpandig globaal 16 bij 6 meter en onder een dik zandpakket bevond zich een volledige woonhuisplattegrond van 9.80 bij 5.50 meter. Dit woonhuis had een voorvertrek, een achterkamer met haard, een kelder en een achterhuis. De voorkamer had een diagonaal gelegde vloer van plavuizen om en om ingelegd met geel en groen. De vloer was grotendeels verdwenen en tegen de muren zijn de meeste plavuizen aangetroffen.
Bij de haard in de achterkamer lagen twee aspotten en een astegel. Dit is een tegel met gat dat op een ingegraven aspot ofwel doofpot lag. In de zuidoost hoek was een vierkante kelder met een bruin geglazuurde plavuizenvloer op een gemetselde funderingplaat (kelder formaat ca. 2.40 m. met ca 1.20 m. diepte t.o.v. het maaiveld). Boven de kelder was vermoedelijk de bedstede.

Er hoorde mogelijk ook een achterhuis bij, want exact in het midden tegen de achtergevel bevond zich een waterkelder compleet met mangat met daarbovenop de fundering van waarschijnlijk een haardje. Dit haardje bestond uit tientallen op hun kant gezette plavuizen, waar overigens leien of baksteen gebruikelijk zijn.
Tegen de achtergevel in de zuidoostelijke hoek liep een watergoot schuin weg richting het zuidelijk gelegen buitenplaatsje. De combinatie van waterkelder, haard en goot wijst op de aanwezigheid van een keuken. Aangezien deze niet in de plattegrond is te zien, was deze waarschijnlijk in een achterhuis.

Deze pagina: Potten aangetroffen bij de opgraving in 2011. Collectie Archeologisch Centrum Alkmaar.

Opgraving 2011 aan de zuidzijde van de Synagoge. Foto Archeologisch Centrum gemeente Alkmaar.

Wateroverlast

Opvallend is dat de kelder gevuld was met zwarte drek: blijkbaar heeft deze slechts enkele decennia dienst gedaan. Daarover hieronder meer. In de drek lag voornamelijk gebruiksaardewerk uit de periode 1575-1625, dat grotendeels overeenkomt met de woonperiode van de familie Drebbel (1580-1612). Ook in de kalklagen die alle funderingen afdekten werden scherven gevonden uit deze periode. Deze tekens duiden erop dat Drebbels ouderlijk huis rond 1625 moet zijn gesloopt. Het pand dat daarna werd gebouwd werd aan de zuidzijde bijna 1 meter breder opgetrokken, tot de huidige breedte. Opmerkelijk is dat het huidige vloerniveau rond +0.80 NAP is en

het straatniveau rond de +0.30 NAP. Het vloerniveau van het woonhuis zit op een diepte van rond +0.29 / +0.25 NAP, dus vrijwel gelijk aan de straat. Men heeft blijkbaar na de sloop het terrein opgehoogd met zand. Het is een gegeven dat vader Drebbel het huis vrijwel direct na de demping van dit deel van 't Vijvertje, zo rond 1580, heeft laten bouwen. Op Drebbels kaart uit 1597 stroomt inderdaad aan de noordkant nog water. Vader Drebbel heeft zeker last gehad van vocht in huis, hoogstwaarschijnlijk reden voor de sloop en ophoging in 1625.

Beerput met huisraad
De eerder genoemde goot die afwaterde richting het zuidelijk gelegen plaatsje loosde in de naburige beerput. Deze werd aangetroffen tegen de fundering van de zuidelijke zijgevel van de Synagoge op de hoek. Ongeveer in het verlengde van de goot was in de beerputwand een schuin aflopend stuk waar waarschijnlijk de goot in uit kwam. De bijbehorende uitgebouwde stortkoker bevond zich exact aan het eind van het oude huis op en tegen de hoek.

In de beerput zat een compacte laag bruine smurrie en een laag zwart organisch materiaal. Hierin lag eenvoudig gebruiksaardewerk globaal uit de periode 1625-1675. Aangezien de kelder ook een zwarte laag bezat met daarin vondsten uit 1575-1625 lijkt het aannemelijk dat deze beerput in 1625 is geschoond en deels in de kelder is gestort. In archiefstukken wordt in oude condities gemeld dat de beerput inderdaad gezamenlijk werd gebruikt. De zuidelijke buurman gebruikte het als toilet, de ander voor afvalwater. De zin aan het eind van de condities luidt: "Ende dat het secreet [-] met een houten pomp mach loosen int secreet van de cooper soo lange 't Vijverslootgen niet gedempt is".

Zuidelijk buurpand
Aanvullend is archeologisch onderzoek uitgevoerd ter plaatse van de open plaats aan de zuidzijde van de Synagoge. Het blijkt dat de zuidmuur van de Synagoge is gemetseld op funderingsresten van een klein woonhuis dat hier heeft gestaan. De opgraving heeft geresulteerd in een vrijwel complete plattegrond van het huisje.
Het hoofdvolume heeft een oppervlakte van circa 4,5 x 9 m2. Aan de achterzijde is een smalle zomerkeuken aangebouwd geweest. Bouwsporen in de resten wijzen er op dat deze keuken één maal is vervangen. Grote scheuren ter plaatse van de achtergevel wijzen op verzakkingsproblemen, die men geprobeerd heeft op te lossen door er inpandig een nieuwe achtergevel tegen aan te metselen. Ook de zuidgevel moet op enig moment zijn vervangen.

De indeling van het kleine woonhuis was eenvoudig: een voor- en achterkamer gescheiden door een bedstede op een kleine kelder. Aangetroffen sporen wijzen op een voorganger van de kelder op een iets andere plek. De achterkamer had een stookplaats aan de noordgevel. Het pand is gebouwd op een dunne ophoginglaag. In deze laag is aardewerk gevonden dat na 1610 is te dateren. Daar onder zijn nog schamele resten van een voorganger aangetroffen: een kleivloer op een onderlaag van turfplaggen. Resten van een achtergevel behoren mogelijk tot deze bouwfase.

Verzakkingen
De zuidmuur van de Synagoge is enorm verzakt. De gemetselde fundering van het kleine huis was op zich zelf niet eens zo fors uitgevoerd, maar bleek toch de meest draagkrachtige onderslag. Aangezien de zuidmuur van de Synagoge niet over de gehele lengte op de voormalige

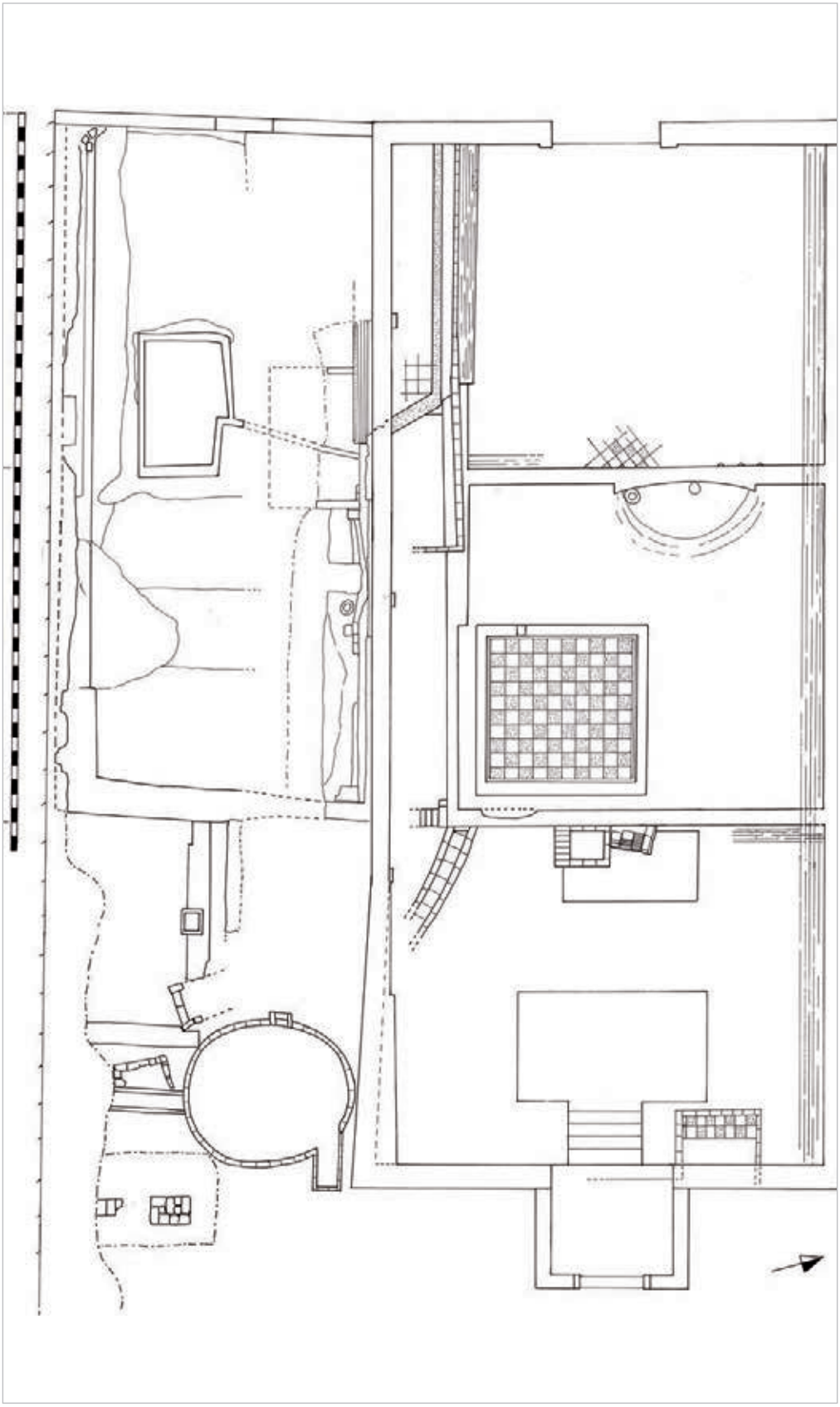

Opgravingstekening 2011, Archeologisch Centrum gemeente Alkmaar.

fundering van het woonhuis is gebouwd zijn er grote zettingsverschillen zichtbaar. De voorzijde is ter plaatse van de voorgevel tot 6 cm gezakt. Bij de achtergevel is het verschil zelfs nog groter: daar is de verzakking opgelopen tot 15 cm. De oorzaak van de verzakkingen is de slappe ondergrond. Het bestaat uit een aantal lagen sterk humeus, licht kleiig zand met een totale dikte van circa 80 cm. Hieronder bevindt zich een aanplemping met rietmatten en vermoedelijk omgewerkt mosveen, een soort pasta van bruine humus, tot een diepte van ongeveer 1,2 meter.

Gotisch mysterie

De meest spectaculaire vondst van deze archeologische opgraving is aangetroffen in de vroegste lagen. Het blijkt dat de eerste ophogingen dateren uit de late 14e of de vroege 15e eeuw. Aanvullend bewijs hiervoor is gevonden in een ingegraven kuil met aardewerk uit deze vroege periode. Hieruit zijn twee complete potten naar boven gekomen, waaruit valt op te maken dat deze zich dus zeker in primaire depositie bevonden.
In deze laag zijn resten van een fundering of poer gevonden van bakstenen met een strekmaat van 23 cm. Het is primair gebruikt en vermoedelijk behorend tot een bouwcampagne uit de late 14e of de vroege 15e eeuw.

De grote vraag blijft wat het voor bouwwerk kan zijn geweest. We bevinden ons aan de zuidzijde van de Vijversloot, dat wil zeggen vlak buiten de vesting. De locatie levert aanvankelijk meer vragen op dan antwoorden.
Het mysterie wordt nog groter door de vondst van vier gebakken behakte profielstenen. Ze bevonden zich in de 16e eeuwse funderingslaag en zijn vermoedelijk afkomstig van de ribben van een gotisch kruisribgewelf.

De herkomst is onduidelijk en nodigt uit tot allerlei speculaties. Kunnen we hier te maken hebben met resten van een verdwenen kloostercomplex? Dit zou inhouden dat de locatie van het Synagoge-complex al ruim vijf eeuwen eerder een religieuze bestemming heeft gekend. Hoe dan ook bewijst het onderzoek dat de geschiedenis van de stad wordt

Deze pagina: De gotische profielstenen, aangetroffen tijdens de opgraving in 2011. Collectie Archeologisch Centrum Alkmaar.

gevormd door een continue aaneenschakeling van herbestemmingen.

De restauratie en herbestemming
In de overeenkomst die in 2007 met alle partijen is gemaakt, is voor de herbestemming van het Synagoge-complex het volgende programma geformuleerd: de restauratie van de Synagoge (eigendom SAS); de restauratie van het rabbihuis als woning (eigendom Van Alckmaer); de restauratie en herbestemming van het schoolgebouw tot woning (eigendom Van Alckmaer) en nieuwbouw voor een multifunctionele ruimte (eigendom Van Alkmaer).
De SAS kan in de Synagoge en in de multifunctionele ruimte sjoeldiensten, museale en educatieve activiteiten organiseren. Deze activiteiten hebben mede tot doel de jeugd kennis te laten nemen van de mogelijke gevolgen van intolerantie, onverdraagzaamheid en discriminatie. Deze functie sluit aan bij het actuele integratiedebat en past prima binnen de maatschappelijke doelstelling van Van Alckmaer.

Synagoge
Uitgangspunt voor de restauratie van de Synagoge is de situatie van voor maart 1942. Op basis van historische tekeningen, historische foto's, bouwhistorisch onderzoek, destructief en bouwtechnisch onderzoek is de oorspronkelijke indeling, vormgeving en materialisatie geanalyseerd en getoetst aan de huidige gebruikseisen en wensen. Op basis van de uitkomsten wordt de hoofdstructuur hersteld, het casco gerestaureerd en de indeling gereconstrueerd. De bouwsporen van de voormalige zuidelijke entree, die oorspronkelijk via een trap toegang gaf tot de vrouwengalerij, zijn nog aanwezig. Deze toegang wordt weer functioneel gemaakt met een hardglazen deur en zal in de praktijk als entree van de Synagoge gaan functioneren via de hoofdentree van de multifunctionele ruimte. Een nieuwe houten trap in de hal geeft toegang tot de galerij, waar de balustrade wordt gereconstrueerd op basis van de tekening uit 1826 van de Waterstaatingenieurs.
In de hal komt een glazen wand met de namen van 213 Joden die in 1942 zijn gedeporteerd. De vloeren van de zaal met Bima en Ark en de vloer van de galerij worden uitgevoerd met brede grenen houten delen. De lambrisering worden uitgevoerd met kraaldelen van grenenhout en samen met de vloeren gebeitst in een donker bruine kleur. Op de voorgevel worden op de gevellijst en boven de hoofdentree de oorspronkelijke Hebreeuwse teksten teruggebracht. Vertaald staat er: "De eer van dit huis zal groter zijn dan van het eerste", een tekst uit het Oude Testament die te maken heeft met de inwijding van de tweede tempel in Jeruzalem.

Multifunctionele Ruimte
Het nieuwbouwvolume in twee bouwlagen is zorgvuldig gemodelleerd in de beschikbare buitenruimte tussen de Synagoge en de bestaande belending. De nieuwbouw wordt constructief en ruimtelijk los gehouden van de Synagoge middels een vide, afgedekt met een glazen lichtstraat. Op de begane grond bevinden zich garderobe, toiletvoorzieningen, keuken en is er tevens een permanente "soeka" (loofhut) geïntegreerd, met een toegang naar het binnenterrein. Een open stalen trap in de vide geeft toegang naar de verdiepingvloer met bibliotheek en een werkplek voor administratieve werkzaamheden. De gevel aan de Hofstaat bestaat op de begane grond uit een nieuw gemetselde muur afgewerkt met pleisterwerk in een blokpatroon, dat refereert aan de oorspronkelijk erf afscheiding. De muur is aan beide zijde

middels een smalle glasstrook visueel los gehouden van de Synagoge en bestaande belending. Een ruim terug liggende glazen pui op de verdieping zorgt voor veel transparantie in de multifunctionele ruimte.

Rabbihuis
De indeling van het rabbihuis wordt woontechnisch geoptimaliseerd en bouwtechnisch gerenoveerd. In de bestaande achterbouw komt een keuken met berging. Op de slaapverdieping met badkamer wordt de kapconstructie zichtbaar gemaakt en aan de bovenzijde van het dakbeschot nageïsoleerd en afgedekt met Oudhollandse pannen.

Schoolgebouw
Het casco van het schoolgebouw wordt volledig gerestaureerd en met handhaving van de hoofdstructuur op een aantal plaatsen aangepast ten gunste van de woonbestemming. De latere aanbouw, in slechte bouwtechnische staat en zonder monumentale waarde, wordt gesloopt en vervangen door een houten erkeruitbouw van de zelfde omvang. Het oorspronkelijke hoofdvolume met kap wordt daardoor beter afleesbaar. In het woonverblijf wordt de sporenkapconstructie gedeeltelijk zichtbaar gemaakt middels een vide, de kapconstructie wordt aan de bovenzijde geïsoleerd en afgedekt met bestaande Oudhollandse pannen die zoveel mogelijk worden hergebruikt.
De nog aanwezige Mikwe, maar nu nog verborgen onder een houten vloer, en het bijbehorende regenwaterreservoir op de zolder hebben voor de Joods gemeenschap alleen nog een symbolische betekenis. De Mikwe en het waterreservoir worden niet functioneel hersteld maar van buitenaf via een muuropening zichtbaar gemaakt in het kader van museale en educatieve karakter.

Terreininrichting
Het binnenterrein wordt bestraat en ingericht met een aantal lage blokhagen en krijgt de sfeer van een hofje. De bestaande gemetselde erf afscheiding aan het Melcoplein wordt voorzien van smalle verticale muuropeningen voor meer transparantie en doorkijk. De bestaande muurafdekking wordt vervangen door een gemetselde rollaag en met de muur gekeimt in een lichte kleur. De bestaande houten toegangspoort wordt vervangen stalen poort met een strekmetaal vulling.

Met de reconstructie en herbestemming van het Synagoge-complex is een lang gekoesterde wens in vervulling gegaan. Het is een goed voorbeeld van maatschappelijke betrokkenheid en het onderstreept het cultuurhistorisch belang van het complex in onze tijd.

Literatuur
C.W. Bruinvis, Israelieten te Alkmaar, Alkmaar 1912.
J.D. Kila, Kaddiesj voor Joods Alkmaar, Alkmaar 1992.
Internetsite www.drebbel.net.

Restauratie en herbestemming in uitvoering. Op de gevel is, op de kroonlijst, de Hebreeuwse tekst teruggebracht: “De eer van dit huis zal groter zijn dan van het eerste!